

સૌરાષ્ટ્રનાં
ખંડેરો માં
૧

સંપાદક,
શ્રીમતી મેઘાણી

૧૪૧૪૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૧૪૩

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સૌશ્વરનાં ઝંડેરોમાં

વિષય ૪૩ : ૨૨૧ : ૨૨૫૫૩

સૌરાષ્ટ્રનાં

ખં ડે રો માં

૧.

ગિરનું પરિભ્રમણ

અવેશ્યંદ મેઘાણી

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય
રાણપુર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૨૪૩

મે : ૧૯૨૮
સ્થાપતિ ૧લી : પ્રત ૨૦૦૦
મૂલ્ય ત્રણ આના

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ મોડે

નિવેદન

ભાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠે મને ‘સૌરાષ્ટ્ર’માં મારા પ્રવાસ-
સાનું વર્ણન લખવાનું સૂચવ્યું, તેનું આ પ્રથમ પરિણામ
છે. બીજાં નિરીક્ષણો લખી રહ્યા છું.

પ્રવાસનાં વર્ણનો છાપાના બીજા ખખડો જેટલા ક્ષણિક
મહત્ત્વનાં નથી હોતાં, તેમ અમર સાહિત્યને આસને પણ
નથી બેસી શકતાં. એનું સ્થાન બનનેની વચ્ચે રહેલું છે.

એ વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ નથી, વ્યવસ્થિત ભૂગોળ નથી,
કે વ્યવસ્થિત સમાજ વા સાહિત્યનું વિવેચન નથી. છતાં તે
આ તમામ તત્ત્વોનો મનસ્વી સમુચ્ચય છે : ચિત્રકારની
સુરેખ રંગપૂરણી જેવો નહિ, પણ સાંજસવારના આકાશમાં
ફેલાતી અસ્ત વ્યસ્ત રંગરેખાઓ સરીખો : અસ્ત વ્યસ્ત,
છતાં થે ગમે છે.

કાઠીઆવાડની રેલગાડીમાં અથડાતા પીટાતા અથવા
હંચા વર્ગનાં ડબ્બામાં કોઈ સંગાથી વિના કંટાળો અનુભવતા
પ્રવાસી ભાઈ ! અથવા બહેન ! તમારા એકાદ બે કલાકને
આ વર્ણન શુદ્ધ દિલારામ દઇ શકે, કાઠીઆવાડ વિષે તમા-
રામાં થોડો રસ-થોડું કૈતુક ઉત્પન્ન કરી શકે, અને એ
ક્ષણિક લહેરમાંથી આ પ્રદેશની પૂરી ઓળખાણ કરવાની
વૃત્તિ જગાડી શકે, તો પ્રવાસી પોતે બગાડેલાં કાગળ
શાહીની સફલતા સમજશે. વધુ ધારણા રાખી નથી.

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, સમાજ, વગેરે આજે
નૂદા નૂદાં યોગકાંમાં ગોઠવીને શીખવાય છે. એ પદ્ધતિએ
શીખનારાઓને પોતાના વતન પર ખરી મમતા નથી
ચોંટતી. પ્રવાસ-વર્ણન આ સર્વનું એકીકરણ કરી, થોડા
અંગત હૃદયોની પીછા ફેરવી, ત્વરિત ગતિએ વાચકોને

પોતાની પ્રવાસ-ભૂમિ પર પચરંગી મનોવિહાર કરાવે છે. પાઠ્ય-પુસ્તકોની એ ઉણપ એ આ યાત્રા-વર્ણન થોડે અંશે પણ પૂરશે તો યાત્રિકનો ઉત્સાહ ઔર વધશે.

પ્રાચીનતાનું ખરું દર્શન કરવાની વૃત્તિ રેલગાડીની સગવડોએ મારી નાખી છે. લાંબી, ધીરી, સ્થિર દૃષ્ટિવાળી મુસાફરીઓનો યુગ આપમી ગયો છે. લોક સમૂદાયની સોંસરવા થઇ, તેઓની સાથે જીવન-સમાગમ યોજવાની ઇચ્છા જ હવે આપણામાં રહી નથી. કેવળ દોટાદોટ, ઉપ-લકીયા દૃષ્ટિ, ઉતાવળીયાં અનુમાનો, અને જહેલો જહેલો કંટાળો : એ આજના ધણા પ્રવાસીઓની દશા ગઇ છે.

રેલગાડીનાં ટર્મીનસો વડે જ આપણા પ્રવાસની લંબાઇ મપાય છે. સ્ટેશનોથી દૂર જાણે કે પ્રાચીનતા, જનતા, પ્રકૃતિની રમણીયતા કે પશુપક્ષીની કુનિયા વસતી જ નથી ! ન્હુનાગઢ, વેરાવળ, પોરબંદર અને દ્વારિકા, એ ચારમાં જ સૌરાષ્ટ્રના સર્વાંગી પરિચયની આત્મ-વંચના ચાલે છે.

આ પાનાં વાટે પ્રવાસી નમ્ર અવાજ આપે છે કે અંદર પેસીએ. પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રનાં સાચાં ખંડેરો-કવિતા, સાહિત્ય, જનતા વગેરે તમામનાં ખંડેરો તપાસીએ. કાંઈ એસીને કદિ દરિયા ડોળાયા નથી.

મોટી ગિર, પાંચાળ, ઝોખા મંડળ, સૌરાષ્ટ્રનો સાગર-તીર, તમામ પ્રદેશોનું આવું જ અવલોકન આપવાની કારણ રાખી છે. નકશાની ઉણપ પણ પૂરતીની ઉમેદ છે.

આ પ્રવાસ કરાવનાર યુવાન ચારણ મિત્ર ભાઈશ્રી દુલા ભગતનો અને એની મિત્રમંડળીનો હું અતિ સન્માનિત થયો છું.

ભાવનગર

લેખક

(૧)

માનવતા બાઈશ્રી,

આંહીના લાવનગરના બગીચામાં સિંહની ગર્જનાઓ સંભળાય છે અને તે સાથે જ મારા પ્રવાસનાં સંસ્મરણો લખવાની તમારી આજ્ઞા યાદ આવે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે ગિરની મુસાફરીમાં એ પાંજરાનિવાસી પશુરાજનાં સગાં બડાલાંઓએ અધરાત વખતે અમારાં પાદરમાં જ ઉભીને પાડેલી ત્રાડોના બણકારા હજી મારા કાનમાંથી શમ્યા નથી. ખેરાક, એ તીજી મોટી દાઢવાળા વનરાજે મારી સાથે પોતાના આ બંદીવાન પિત્રાઈ ઉપર કાંઈ સંદેશો મોકલવા નહોતા આગ્યા, અથવા મારી ચોપાસ મિત્રોના ચોકી પહેરા છતાં, તેઓનું આગમન અને તેઓના અવાજે મને આ પીલ-ગાડનના કારાવાસીઓની બુમો જેવાં ક્યૂં-પ્રિય તો નહોતાં જ લાગતાં. છતાં એનું દૂરથી થતું સહી-સલામત સ્મરણ તો જરૂર મારા હૃદયમાં અત્યારે ગદના, પદના, ગદ્યાત્મક પદના અને અપદ્યાગદના કેમળકા જગાડે

છે ! એટલે પીલખાગના પાંજરાને એક સળીયો પણ તૂટવાની ધાસ્તી વિના હું એ ગિરનિવાસી પશુઓના, એને-તિરસ્કારથી 'બનવર' શબ્દે સંબોધનારા બહાદૂર માલધારીઓના, અને પથરે પથરે કાઠ નિગુઢ નિઃશબ્દ વાગીમાં પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસ સંભળાવનારાં નદી પહાડોના સમાચાર આપવા બેસી ગયો છું.

બહારવટીયાનાં રહેઠાણ

હમણાં હમણાં તો 'અરેખીયન નાઇટસ'વાળા બાલ સખા અલીબાબાની મનોદશા હું અનુભવી રહ્યો છું. 'ખુલ ન સીસમ' કહેતાં લોક-સાહિત્યની અવનવી ગુફાઓનાં દ્વાર ઉઘડી બચ છે; અને એક ચોરડાની સમૃદ્ધિ બેઠ બીબની ભૂલી જવા જેવો આનંદ થાય છે. એક બાબુ હું એચ્છીતો આપણાં લક્ષ્મ-ગીતોમાં તલ્લીન થયો છું, બીજી બાબુ "બહાર-વટીયા"ને પહેલો ભાગ પ્રગટ થયા પછી પખવાડીઆમાં જ એની બીજી આવૃત્તિ છપાવી શરૂ કરવી પડી છે, એટલે હવે બમણા ત્રમણા ભાગનું જે બહારવટાંના ઇતિહાસનું ઉચ્ચતર અને અનેકરંગી સાહિત્ય બાકી છે તેની ઝડપથી શોધ કરી લેવાનો મને હત્સાહ ચડ્યો છે. સાથે સાથે ગિર વગેરે પ્રદે-શોના પ્રવાસો કરીને બહારવટીયાઓને છુપાવાની જગ્યાઓ તપાસું છું ને એ વિકટ સ્થળોમાં જઈ બહારવટાંનું વાતા-વરણ અનુભવવા ચત્ત કરું છું. (અલબત્ત, હું બહારવટે ચડું

એવી બીક ન રાખતા !) એ પ્રવાસમાં ચારણ મિત્રો
મારી સાથે દિવસ રાત પોતાનાં ઘોડાં, ઉંટ ને હથીઆરો
લઈને કેવી રીતે ભ્રમવા આવે છે, અમે કેવી ભયાનક નદી-
ઓમાં જીવને જોખમે ઉતરીને લોભીયાની ભૂલથાપને લીધે
કેવા એકને બદલે બીજી જગ્યા જોવામાં તન તોડીએ છીએ,
'વેજલ કાઠા'ને બદલે 'ડાચાફાડ' ડુંગર ઉપર દોડાદોડ પથ
મરડતા ચડીને જેસાજી વેજલ બહારવટીયાનાં પ્રેતોને કસુઝો
પાવાના કેવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી 'હીરો' થોથે જઈ આવ્યો'નું
કથન સાર્થક કરીએ છીએ, એ બધી વાતોનું વિવરણ હું
અનુક્રમે આપવા માગું છું, તે એવી આશાએ કે સૌરાષ્ટ્રના
પ્રવાસોની એક સખળ ઉત્કંઠા વાંચકોમાં જગૃત થાય.

સૌરાષ્ટ્રનું મહત્ત્વ

લાઠ પરમાનન્દ કાપડીયા એના નિત્યના મધુર કટાક્ષમાં
મને સંભળાવે છે કે “સાઈ જ છે કે કુદરત પ્રતિની તારી
આટલી પ્રબલ હર્મિલતાએ કાઠીઆવાડની બહાર જઈને
પશ્ચિમ વગેરે બાજુનાં સૃષ્ટિ સૌંદર્ય દીકાં નથી. દીકાં હોત
તો ખરેખર તાઈ હૃદય ફાટી જ પડત. કાઠીઆવાડની આછી
ખાતળી પ્રકૃતિરચના અને સામાન્ય એવી પ્રાચીનતાએ તને
આટલો બહેકાવી મૂકે છે, તો પછી પશ્ચિમ તરફની ભવ્ય
મૂર્તિઓ ને વનરાજીઓ સામે તારી છાતી સામ્યુત રહી જ
ન શકત !” આ વાત સાચી જ છે. સૌરાષ્ટ્રની લઘુતામાં પણ

હું અતિશય રાચું છું. મમત્વનો માર ખરેખર વસમો છે. પરંતુ એ શું છેક મમત્ત જ છે? આંહી ‘એલલ મંડપ’ અને સાણા જેવા પ્રાચીન જૌહ્ન વિહારો પડ્યા છે તેનું કેમ? મારા એ પ્રવાસમાં સાણા નામના ડુંગરમાં અખંડ પહાડમાં જ કેં વર્ષો પૂર્વે કોરી કાઢેલી પચાસ સાઠ સરસ ગુફાઓ તથા મીઠાં મોતી જેવાં નિર્મળ પાણીનાં મોટાં ટાંકાં, અંદરના એક ખંડમાં ઉભેલો જૌહ્ન ધર્મનો રત્નપ, વગેરેનો બનેલો એ સુંદર જૌહ્નવિહાર આ પત્ર લખતી વેળા મારાથી વિસરાતો નથી. આ જગ્યાનો મોહ તો મને રસધાર ભાગ પાંચમો લખતી વેળાથી જ લાગ્યો હતો. ‘દેહના ચૂરા’ નામની એ પુરતક માંહેલી પ્રેમ-કથાના દુહાઓમાં રાણા નામનો સ્ખારી પ્રેમિક સાણા ડુંગર પર રહેલો હોવાની વાત પૂછતાં, ચારણમિત્ર દુલા ભગતે મને એ ગુફાઓનું વર્ણન આપેલું તે મેં એમના પરના વિશ્વાસે જ લખેલું. પરંતુ એમના વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ રખેને હોય, એવી ઉંડી શંકા રહ્યા કરતી હતી. વળી ગિરના એ પ્રદેશની સાથે જડાયેલી અનેક રનેહકથાઓએ અને વીરકથાઓએ મને સ્વપ્નમય વાતાવરણથી કેટલાક દહાડાનો ઘેરી લીધેલો હતો. એટલે એ મોઢો મળતાં ચારણ કવિ-મિત્ર દુલા ભગતની નાનકડી સેનામાં શામિલ થઈ, રાત્રૂલા ગામથી પરાડનાં ચાંદરડાંને અજવાળે અમે અસવારી ઉપાડી.

ઘતિહાસપ્રેમી રાજૂલા

આ રાજૂલા ગામથી માંડીને જ ઘતિહાસની રસિકતા શરૂ થઈ ન્ય છે. વાણીઆથી માંડી ગરાસીઆ સુધીનાં ઘણાંખરાં માણસો એ આસક્તિનો કંઈક કંઈક પરિચય વાત વાતમાં કરાવે છે. રાજૂલા ગામ પોતે જ અનેક ડુંગરાની ઓથે આવી રહ્યું છે. રાજલીયો ડુંગર ગામને ઘસીને જ હોય છે. આજે લોકો એને પોતાના પાયખાના તરિકે વાપરે છે, પણ ગઈ કાલે એ ધાંખડા શાખાના મૂળ માટીક ગરાસીયાઓના રહેઠાણનો કિલ્લો હતો. એને મથે ઓરડા, ઘોડાહારો, ભોંયરાં, પાણીનાં ટાંકાં વગેરે હતાં, તેના નજીવો ખંડિયેરો હજી પણ દેખાય છે. ઉપર તાજનશા પીરનું થાંનક છે. પીરોની વાતો પર મને પ્રેમ છે. મિત્રો મઝાકમાં મને કહે છે કે હવે પણ તું ‘સોરઠી પીરો,’ ‘સોરઠી ભુતો,’ ‘સોરઠી ડાહણો,’ ઇત્યાદિનો સંગ્રહ પણ જરૂર કરજે ! અને હું માનું છું કે આવા આવા ઢગલા ફેળવાથી પણ લોક-માનસનો બહોળો ઘતિહાસ હાથ આવે. એટલે મારા ભાવી દોરત તાજનશા વિષે તપાસ કરતાં મેં સાંભળ્યું કે ભોળો ધાંખડો ડુંગર ઉપર કિલ્લો ચણાવતો હતો ત્યારે, અમુક ભાગનું ચણતર ચણાયા પછીની વળતી રાત્રિયે પડી જતું. ભોળા ધાંખડાના સ્વપ્નામાં કાંઈ દેવશક્તિએ આવીને કહ્યું કે “હું જીખારી સૈયદ હતો. ડુંગર પર મારું લોહી છંટાયું છે,

માટે મારી દરગાહની સ્થાપના કર્યા પછી જો ગઢ ચાણીશ
તો જ ટકી શકશે વગેરે વગેરે.' આ ઉપરાંત ગામની નજીક
સિદ્ધરાજના સમયના લેખવાળું એક શિવાલય છે. હુંગરાઓ
વચ્ચે સુંદર ગાળીઓ છે, અને એવાં દશ્યો જોઈ સ્વતઃ
કવિતા સાંભરે છે કે

હુંગર વંકો ગાળીએ, ને વંકી સરણ્યે
રાખ વંકો રાવતે, ધણ્ય વંકી નેણે

[વાંકી ખીણ વાળો હુંગર : વાંકમાં બહેતી સરણીવાળી
નદી : ખંકા રાવતવાળો રાખ : અને વાંકા લગ્નરવાળી સ્ત્રી :
એ ચારે તો વાંકા જ સારાં લાગે છે.]

ચોક્કસતા કુદરતી કાંઠા જેવા બની રહેલા એ હુંગરા-
ઓની વચ્ચે, થોડુંક જ ચાલુતર કામ કરવાથી અખૂટ પાણીનું
સરોવર નીપજવી શકાય એવી રચના જોઈ અને લાગ્યું કે
શાસ્ત્રનું લક્ષ્ય એ વાત તરફ કોઈ ખેંચે તો સાફ થાય.

વિષ્ઠાપ્રેમી પ્રજા

પહાડો, નદીઓ, સરોવરો, શિવાલયો, એવી પરિશુદ્ધ
સૃષ્ટિમાં દિવસ રાત રહેનારાં મનુષ્યો પોતે પોતાના થકી જ
ગંદગી ઉત્પન્ન કરી આવા સુંદર આશ્રય નિવાસને નરક-વાસ
બનાવવાનું શી રીતે પસંદ કરતાં હશે ? કેમ કરીને સહન
કરી શકતાં હશે ? એ વિસ્મય મને રાત્રીવાની શેરીઓ

જોધને થયા વિના રહેતું નથી. પાંચ જ મીનીટની અંદર ગામની બહાર નીકળી શકાય, એવા તદ્દન નાના શહેરની શેરીઓ જો લોકો પ્રાતઃકાળના અંધારામાં ઉઠીને અસહ્ય રીતે બગાડી મૂકે, તો એ લોકોના આહાર વિહાર વિષે શી કલ્પના કરવી ? રાત્રીલાને પાદર પથરની બહોળી ખાણો છે, મુંબાઈ કલકત્તાથી એના પ્રાંતજનો કંઈક રળી લાવી સુશોભિત પાકાં મકાનો ચણાવે છે, કાઠીઆવાડનું એક સરસ આરોગ્યલુવન બની શકે તેવું એ ચિરનું નાકું છે, અને છતાં આ વિષ્ટામાં રાચતી મનોદશા શી રીતે પેદા થઈ ? બાવનગર રાજ્યનાં લગભગ તમામ મહાલોનાં ગામો-કુંડલા, મહુવા, રાત્રીલા, બોટાદ વગેરે-કુદરતનાં કૃપાસ્થાનો છે, પ્રકૃતિમાતાએ એને પોતાના રસસૌંદર્યે નવાજ્યાં છે, પણ મનુષ્યને મન એની કિંમત નથી. એ ગંદકી માનવતાને લજ્જાસ્પદ ગણાવી જોઈએ. ફક્ત ગઢડા જ એના અપવાદ રૂપ છે. એ પ્રતાપ સ્વામીનારાયણ ધર્મના શુચિ-સંસ્કારોનો. એની કથા અવસરે લખીશ. આજ તો એ ઇતિહાસપ્રેમી, અતિથિપ્રેમી અને વિદ્યાપ્રેમી ગામને છોડી આગળ વધ્યો.

ગુમાવેલો પ્રતાપ

એના એ પહોંડ : એની એ નદીઓ : એની એ ન્હાન-વટ : ને એનો એ પ્રકૃતિનો પ્રતાપ : પરંતુ હું તો એ તમામના વચ્ચે શોધતો હતો એનાં સંગી મનુષ્યોના ન્હાના

પ્રતાપીપણને. પણ હું નિર્થક શોધનો હતો. નૂના પ્રજા-
લવથી આંખો આંજતા, બેનારાને ડારતા, કોઇ અદ્ભૂત
નવલકથાનાં પાત્રો સૃજવાની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એવા
અસહી ચહેરા રહેરાની સમૂળી જ ગેરહાજરી મને બહુ
સાલતી હતી. જીવનમાંથી તો જે ગયું, પણ પ્રદર્શનમાં
મૂકવા જે ને ન રહ્યું, એવું માનવ-તત્ત્વ આજના લેખકોને
પોતાની ચોપડીઓમાં કેવી બેઠુની રીતે કલ્પવું પડે છે !
અને એ કલાકારોની કલ્પનાનાં વર્ણસંકર ચિત્રો તથા વર્ણ-
નોનો આધાર લઇને કોઇ પણ પ્રજા પોતાનો ભૂતકાળ
કેવોક ભણી શકે ! આવી વિકૃતિમાંથી નવો સૌરાષ્ટ્ર કેવો
જન્મશે, ને એવું પાપ કલાકારોના માથા પર પણ કેટલું
ચડશે, તે બૂલવા જેવું નથી.

અમારું ડંટ કે જેને અમે 'સહુન' કહેતા હતા, ને જેની
લલાઇનો તથા સહનશીલતાનો લાભ લઇને અમે ત્રણ જણ
ચડી બેઠા હતા, તે સરખી ચાલે રહેવા લાગ્યું અને તારો-
ડાયાની જ્યોતમાં ન્હાતા, ભાવનગરના પ્રતાપી રાજા આતા-
લાઇએ તથા વળેસંગજીએ આ રાત્રીલા વગેરે પ્રદેશ કેવી
કળવકળથી ને જખરદસ્તીથી કબ્જે કરી શાંતિ સ્થાપી તેની
વાતો કરતા અમે પ્રજાતે એક ગામની ખળાવાડમાં પહોં-
ચ્યા. એ નાના ગામનું નામ હતું સરોવરડું. નામ મને
અત્યંત ગમી ગયું. નામ પાડવામાં અસહી લોકો અચ્છી

રજિફ્તાનો ઉપયોગ કરી બાણતાં. એ તો ઠીક, પરંતુ આ નામની પૂછપરછમાંથી તો મને એક રસવતો ઇતિહાસ હાથ લાગ્યો. ત્યાંના બે જુવાન ગરાસીયા ભાઈઓએ તૂર્ત જ મને કહ્યું કે આ ગામનું અસલ નામ સવીયાણું.

સવીયાણાની રનેહકથા

“સવીયાણું” શબ્દ સાથે તો મને અતિ મધુર પરિચય હતો. તૂર્ત મને દુહો યાદ આગ્યો કે,

સવીયાણું સરધાર, નગરામાં નેહચળ ભણું
(જેની) ખવળાં હાટ ખજાર, રજવાડું રધિએ ભર્યું.

“હા, હા, ભાઈ !” ગરાસીયાએ બોલી ઉઠ્યા. “આ એજ હાટખજારોવાળા રિફ્ફિવંત નગર સવીયાણાનો જ ઈંબો. ને જુઓ, આ સામી દેખાય તે ધારનું નામ સરધાર. અસલ નામ શ્રીધાર: ત્યાં જ શ્રીધારનો નેસ પડ્યો હતો. આ પોતે જ નાગવાળા અને નાગમતીના પ્રેમનું અસલ ધામ !”

મને બીજો દુહો યાદ થયો:

સવીયાણું ને સરધાર, બેય તરોવડ દેવીએ
એકે વણજ વેપાર, બીજે મરમાળાં માનવી.

“સાચું, સાચું, ભાઈ ! સવીચાણામાં નાગવાળો રહેતો ને શ્રીધાર-સરધારની તળેટીમાં આયરના નવ નેસ પડ્યાં હતાં. એમાં રહેનાર મર્માણું માનવી એટલે એ નેસવાસી ભેડા આયરની ઢીકરી નાગમદે.”

“પણ પેલી વાવ ક્યાં ? ” વડલો ક્યાં ? ” મેં શંકાથી પૂછ્યું, ને ફરી દુહો ગાયા:

વડલા હેઠળ વાવ, હાલે ને હીલોળા કરે
નાગમદે નાની નાર, ભેડાની પાણી ભરે.

પોતાની વાત ખોટી મનાશે તો પોતાના ગામનું એ અમુલ્ય ઐતિહાસિક ધન એજે ભરે એવા ભયથી ઉત્સુક બનીને એ ગરાસીઆ ભાઈબંધે મારું કાંડું ગાલીને કહ્યું, ‘ચાલો બતાવું’. જુઓ આ સરોવર, કે જ્યાં નાગવાળો ને નાગમદે ન્હાતાં હતાં. એની અંદર વાવ હતી તે ઘણાંએ દીટેલી: આજ એ દટાઈ ગઈ છે: આ વડલો: અત્યારે તો એની આ વડવાઈ જ રહી છે: અસત્ત તો એની ઘટા ઘણી વિશાળ હતી: આ સરોવરની પાળે પાળે સડક ચાલી બચ છે, તે છેક સામી ધાર ઉપર પહોંચે છે. એ ધાર ઉપર શંકરજી દેવળ હતું, એ દેવળમાં દાખલ થઈને નાગવાળાએ નાગમદેની વાટ ભેંચેલી. પણ નાગમદેને પોતાનાં માવતરે

કાંઈ બીજા રાજકુંવરની સાથે વસાવી, ને બન આવી તે વખતે નાગમદેએ પોતાની ચુંદડી કાંઈ દાસીને પહેરાવીને પોતાને બદલે માંડવે મોકલી, પોતે પોતાના મનના માન્યા પતિ નાગવાળા પાસે સંકેત મુજબ ચાલી નીકળી. પરંતુ અધીરા નાગવાળાએ દેવળમાં બેઠાં બેઠાં જંગલમાં પેલી બન સાથે નાગમદેનાં વસ્ત્રો પહેરીને ચાલી જતી દાસીને દીડી, એને નાગમતી માની, હતાશ થઈ, નાગમદે કૂડ રમી છુ એવો વિચાર કરી, પેટ કટાર ખાધી : ને પછી નાગમદેએ આવી, દેવળનાં અંદરથી દીધેલાં ખાર ઉધડાવવા માટે નાગવાળાને આજીજ્ઞના દુહા કહેલા કે

દિ' ઉગ્યે દેવળ ચડુ', જોઉં વાળાની વાટ

કાળજમાં ઠાગા કરે, નાડયે વાલો નાગ

અને વળી

નીકળ ખારો નાગ, રાફડ કાં રૂંધાઈ રીચો
(માથે) મોરલીયુના માર (તાથ) નીંબર કાં થીચો નાગડો

એમ પતિને નાગની અને પોતાને વાદળની ઉપમા આપી, આખરે કમાડ ખેડવી અંદર ગઈ; ત્યાં નાગને મરેલો દેખી,

અગર અંદણના રૂખડાં, ચોકમાં ખડકું રહે
હું કારણ નાગડો મુવો, બળશું અમે એ

એ રીતે પોતાને કારણે પ્રાણ કાઢનાર પ્રેમીની સાથે
એ આચરની દીકરી બળી મરી, તે પણ આ ગામને
દીગે જ બન્યું છે લાઘ ! ”

“પણ,” મેં પૂછ્યું, આણું જ એક સ્થળ મને પાંચાળમાં
રેશમીઆ ગામને પાદર બતાવવામાં આવે છે ને ? ”

“ હ ખોટું. આજ સાચું. ”

બહાલાં ગયાં વિદેશ

ઐતિહાસિક મહત્તાનું મમત્વ કોને નથી હોતું ? કાઠી-
આવાડનાં નાનાં મોટાં તમામ ભોંયરાં ગિરનારમાં જ નીકળે !
જૂની તમામ ગુફાઓ પાંડવોની જ બાંધેલી ! જૂનાં તમામ
ખડિયેશ કનકાવતી નગરીનાં ! જૂની તમામ મોટી મૂર્તિઓ
તો ધુધળીમલની ને કાં લીમની ! એવી ભતના આ મમત્વ
તરફ હું આનંદથી જોઈ રહ્યો. ગમે તેમ હો, પણ આ સ્થળ
મને નામવાળા-નાગમદેનું ‘ખરેખર’ જ ઘટનાસ્થળ લાગ્યું.
એવી પ્રેમકથાઓ મોટે ભાગે ગિરમાં જ બની હોવી જોઈએ.
આમ માનીને હું એ સ્ત્રીચાણા શહેરની જમીન પર જોઈ

રહ્યો : કદપના વગ ચડીઃ બહુ એ બવળી બબરને કાઠ
હાટડે ધીની તાંબડી લઈને આયર-કુમારી નાગમદે વેચવા
આવી છેઃ વેપારીના કામમાં બહુ એના રૂપાળા હાથ ધી
કલવી રહ્યા છેઃ આર્યાતો ઘોડેસ્વાર નીકળે છેઃ નાગમદેની
નજરે ત્યાં મંડાય છેઃ આંહી ધીની ધાર નીચે ઢોળાય છેઃ
ટિખળી વેપારી એનું ધ્યાન ખેંચે છેઃ અને નાગમદેના રહોં-
માંથી વચન સરે છે કે

ઘોળ્યાં જાવ રે ધી, આબૂનાં ઉતારનાં
ધન્ય વારો ધન્ય દિ, નેણે નિરખ્યો નાગને

અને એવી પ્રીતિ લાગી ગયા પછી, એક દિવસ આર્યાત
શ્રીધારનાં નેસડાં ઉપડી જાય છે, નાગવાળો ત્યાં જાય ત્યાં ?

નહિ વલોણું વાસમાં, નહિ પરભાતી રાગ
નાગમદેના નેસમાં કાળા કળેળે કાગ.

એવું બધું સૂનસાન દેખે છે. માત્ર ભાંગી ગયેલ પગ
વાળો એક પાડો જ ત્યાં પડ્યો રહ્યો છે, અને એની ડાકે
બાંધેલા કાગળીયામાં પ્રેમિકાના હસ્તાક્ષરનો મીઠો દૂહો છે કે

નાગ તમાણે નેસ, ભાંગલ પગ ભેંસા તણે
વાલાં ગયાં વદેશ, અવધે આવાણું નહિ.

એ ત્રાંખાવરણ તળાવના હીલોળા : વડલાની ઘટા :
 શ્રીધારનાં નવ નેસ : માંહી વસેલાં મર્મોળાં માનવી : આખી
 સૃષ્ટિ નજર સમીપે તરવરવા લાગી. પરંતુ ત્યાં તો તૂટ જ
 મને દુનિયાદારીના ડહાપણે ધબળે. લગાવીને શિખામણ
 દીધી કે “ભાઈ ! ક્યાંક વિચાર-વાયુ ઉપડશે !” હું ચેતી
 અયો, અને નાગવાળા-નાગમદેની ખેવકુડી પર હસવા યત્ન
 કરતો કરતો નાગેશ્વરી ભણી ચાલી નીકળ્યો.

(૨)

મર્દાની ભાષા

આ નાગેશ્વરી ગામ : -લોકોએ આ કામળ શબ્દને 'નાગેશરી' બનાવી દીધો છે. ગણેશ્વર બરાબ ન બચ, અને ગળું ગાળ નહીં, ત્યાં સુધી શબ્દ શા બપનો ? સૌરાષ્ટ્રીય ભાષાના ઉચ્ચારે નક્કી કરવાનું આવું કાંઈક મર્દાનગીનું ધોરણ હશે. 'મૃગનયની' નહિ, 'મરધાનેણી' ! 'શેત્રુંજી' નહિ, 'શેતલ' ! 'ભયંકર' નહિ, 'ભેંકર' ! 'ખલ્લાંડ' નહિ, 'ખેલમંડ' ! 'વૃક્ષ' નહિ, 'રખડો' ! જેવું આ શબ્દોનું સ્વરૂપ, તેવું જ વાક્યોનું, અને વાણીના આખા યે ઝોકનું : ભાઈ શ્રી એન. સી. મહેતા, કે જે અમદાવાદના નિવાસી જણાય છે, અત્યારે આઝમગઢના કલેક્ટર પદે છે, અને કલા-સાહિત્યનું ઠંડું અવગાહન ધરાવે છે, તેમણે હમણાં જ પોતાના એક પ્રેતસાહનભર્યા પત્રમાં 'રસધાર'ની ભાષાની મીમાંસા કરતાં ચેતવણી ફુંકી છે કે "We have to be careful with Gujarati—for it easily

lends itself to a sickly sweetness which is fatal to our heroic lore : ગુજરાતી ભાષાથી ચેતીને કામ લેવું; કેમકે આપણી વીર-કથાઓને ધાતક એવી માંદલી મધુરતામાં ગુજરાતી ભાષા રહેલાઈથી લસરી પડે છે । ”.....પરંતુ આ ભાષાનું પુરાણ હું તમારી પાસે ક્યાં ઉઘાડી બેઠો ! એ બધું તમારી નાની શી હોજરીને નહિ પચે. એ તો કોઈ વૃકોદર સાક્ષરવીરને જ સોંપીએ.

થયું થયું ! ક્યાં તમે, ક્યાં એ ઉચ્ચાર-જેડણીનું સાક્ષરી સમરાંગણ, ને ક્યાં આ અધારમય બાબરીયાવાડનું મથક નાગેશ્વરી !

કોટીલાની વીરકથા

નાગેશ્વરીમાં વરૂ શાખાના બાબરીયા રહે છે. રાત્રૂલા જેમ ધાંખડાઓનું, ડેડાણ જેમ કોટીલાઓનું, તેમ નાગેશ્વરી વરૂઓનું અસલી ધામઃ બેતાલીસ ગામ બાબરીયાઓનાં, અને તેમાં ધાંખડા, વરૂ, કોટીલા, બોરીયા, ચલાડ, કાત્યાળ, ભુવા, લૈયા, ધુસાંબા, ઘડંધા, ...પણ એ શાખાઓનાં નામ વાંચતાં વાંચતાં તમારાં નાનકડાં જડબાં કદાચ ફાટી જશે; કંઈ નહિ. એવી ઘણી શાખાઓ અહીં વસે છે. આપણને તો આજે આ નામોની કિમ્મત નથી. પણ જોજો ! પરદેશી પડિતો એક દિવસ એ નામમાંથી પણ ઇતિહાસની

સાંકળના અકોડા ખોળી કાઢશે. પણ તમે પંડિત નથી, રસિક છો; વીરત્વના આશક છો; તેથી ચાલો, તમને તો હું ખાખરીયાઓની એકાદ વીરકથા કહી સંભળાવું. રસધાર ભાગ પહેલામાં 'ભોજો કાત્યાળ' યાદ આવે છે? એ જ ભાગમાં મૈત્રીની વિલક્ષણ ખાનદાની દાખવનાર વીર 'માત્રા વર અને જલમસંગ'ની ઘટના સાંભરે છે? જરૂર ફરી વાંચી જાઓ. એ વર ને કાત્યાળ કાઢીએ નહિ, ખાખરીયા હતા. પણ આજ તો 'સૌરાષ્ટ્ર'ને પાને જેઓનાં હુકુત્યોની સાચેસાચી વાતો વારંવાર ડોકિયાં કરે છે, એ ડેડાણુવાળા કોટીલાઓના એક પૂર્વજની ચશકથા હું લખવા માગું છું. સુમેસર કોટીલાએ પાંચસો વર્ષ પૂર્વે પોતાની 'પાણી ! પાણી !' પુકારતી રૈયતને કારણે મધરાતે દેવી ખોડિયારના ઘોર મંદિરમાં પેટે કટાર ખાવાની તૈયારી કરી, દેવીને સુડલીયાજો હાથ બહાર નીકળ્યો, સુમેસરની કટાર ઝાલી રાખી, અને એ પરમાર્થી ભક્તના ઘોડાના ડાબલા પડયા તેટલા વા'માં એક રમ્ય, અતિ રમ્ય-અપ્સરા જેવી નાની શી નદી રેલાવી; એ નાવલી નદીને કાંઠે, કુંડલા ગામના ટીંબા પર, સુમેસરથી સાતમી પેઢીએ સમર્થ દેવે કોટીલો પાક્યો:

દીકરીયું દૈવાણુ, માગેવા મોળીયું
(તિને) તરવાયું તરકાણુ તે દીનૈયું દેવલા

[હે દેવા ! તારી દીકરીઓની માગણી કરનાર તરફોને
તેં શું દીધું ? તરવારો દીધી !]

ખૂબી તો એ છે કે એ દીકરીઓ એની પોતાની
પણ નહોતી : પારકીઓને પોતાની કરી પાળી હતી : કયા
આમ કહેવાય છે : પાલીતાણાના હમીર ગોહિલની બે
દીકરીઓ : બન્ને પદમણી : કોઈ દુષ્ટ ચારણે જઈ એ
દીકરીઓનાં રૂપ વિષે નૂનાગઢના નવાબના કાન ભભેર્યા :
કહે છે કે ચારણ પાલીતાણે જઈ હનુમત્ યજ્ઞને રહ્યો :
કુંવરીઓના નખ ઉતારીને ચાલ્યો ગયો : નવાબની સમક્ષ એ
નખ સૂર્યના તાપમાં મૂક્યા : તૂટી જ નખ ઓગળી ગયા :
નવાબ માન્યો કે પદમણી સાચી : ગોહિલ રાજ પર દબાણ
ચાલ્યું કે દીકરીઓ પાદશાહ બેડે પરણાવે : ગોહિલપતિની
પુત્રીઓની વેલડી રાજે રાજમાં ફરવા લાગી : કોઈ રાખો !
કોઈ રાખો ! પણ પાદશાહી શિકારને કાણ સંધરે ? વેલ
કુંડલે આવી : ચોરે બોતેર શાખના બાબરીયા હેઠડાઠઠ
બેઠા છે : પૂછ્યું કે કોનું વેલડું ? જવાબ મળ્યો કે મોતનું
વેલડું ! દહીવાણ દેવો કોટીલો ગાળ્યો : અમે એ વેલડું
છોડાવશું ; બે ય કુંવરી અમારી પેટની દીકરીયું થઈ
રહેશે ; બલે આવે નવાબની ફાળું : મરી મટશું !

નવાબનાં નિશાન ફરક્યાં : પણ કુંડલામાં કોઈ વકે

હુંગર ન મળે ! દેવો કહે, ઓથ ક્યાં લેશું ? રાતે આઠ ચામુંડા દેવી સ્વપ્ને આવી કે “બીજે ક્યાંય નહિ, આંહી ‘ભરોસે’ હુંગરે જ રહેજે બાપ ! આકડા એટલા અસવાર થાશે, ને ગેબનાં નગારાં ગડશે !”

યુદ્ધ ચાલ્યું. જોતેરમાંથી સાત શાખાઓ તો સમૂળી જ અપી ગઇ. બીજી શાખાઓના થોડા થોડા છોકરા રહ્યા. કોઇ તરવાર ઝાલનારા ન રહ્યા. પણ આશરે આવેલી દીકરીઓ બચાવી. અને દેવા દહીવાણીની વીરગાથા રચાણી કે

માંડી મેઘાણા, તેં ભરોસે ભવાઈ
જેળા ખાન તણા નત રાવત નાસાડવા

[ભરોસા નામના હુંગર પર તેં યુદ્ધ રૂપી નાટક આદ્યું, ને તેમાં તે નવાબના જેળા (નટો)ને તેં નસાડ્યા.]

ડખડખીયું ડાર, ડાઢાળો ડખીયો નહિ
ધરકે ધુંધણીયાળ, દળ બે આડો દેવડો

[જેમ વરાહ હંમેશાં પોતાના સામર્થ્યના મદમાં જળા-શય ઉપર બે સિંહોની વચ્ચે જ ઉભો રહીને પાણી પીવે છે, તેમ તું પણ હે તલવાર રૂપી દાતરડી વાળા વરાહ ! બે લશ્કરોની વચ્ચે ઉભો રહી બડયો, તારું કુટુંબ વીંખાઈ ગયું, પણ તું ન ખરયો.]

એ રીતે પૂર્વે તો ગરાસીઓ ગામ વસાવનારો ગણાતો. પણ અત્યારે એ નિયમ પલટાયો છે. ગરાસીઓ જે ગામમાં હોય તે ગામના બુકા થાય. નાગેશ્વરી મને એ નવા નિયમના અપવાદ જેવું લાગ્યું. ગામનું મુખ ઉજળું છે. લગભગ તમામ ઘરનાં આંગણાં ઉજસ માટે છે. કેમકે ગરાસીઆઓ ખાનદાન છે. લીમ વડ ને કાળુ વડ બે લાઘ્યોની સુવાસ કોમળ પુષ્પ જેવી લાગી. પૂર્વજોના સંસ્કારના પૂજક લીમલાઘ તો રોજ કુમારિકાઓના પગ ઘોઘ ચરણામૃત પીવે છે, ગાયોની સેવામાં તલ્લીન છે. સાધુ સંત કે ગરીબ નિરાધારની અખંડ ચાકરી કરે છે. અતિથિ તો એનો દેવતા છે. સાંભળ્યું કે સગી માતાને સૂગ આવે એવાં લોહી પડ ને મળમૂત્ર એ લીમલાઘએ કોઈ પરદેશી પ્રવાસીના નિરાધાર દેહ પરથી ઘોચેલાં હતાં.

કાળમુખો કસુખો

પરંતુ નાગેશ્વરીને હું પૂછતો હતો કે એ વીરભોમ ! તારા બાબરીયાવાડના જવાંમદો ક્યાં અદશ્ય થયા ? એ પ્રશ્નનો જવાબ મારે માટે આગળ રાહ નેતો હતો હતો. એનો જવાબ છે કાળમુખો કસુખો ! આખે રસ્તે મને એનું વિનાશી સ્વરૂપ દેખાયા ક્યું. એ કસુખો નથી સમય કુસમય નેતો, નથી યુવાન વૃદ્ધ નેતો, નથી પૈસા કે ગરીબી નેતો. એ તો ખસ પીવાય છે. મરજી પડે ત્યારે પીવાય છે. રડીને,

કરમરીને, રીસાઇને, ગોળાનું પાણી હરામ કરવાના ડારા
 દઇને પણ સામસામે પીવરાવાય છે. રાત્રીલામાં એક જીવાન
 ધાખડો ભેથો : વીસ વરસનો પંડઇ જીવાન : સાચેસાચી
 ગુલાબી મુખમુદ્રા : બરપુર બદન : માલ પર હેત પ્રીત
 ને ભોળપની ચુમકીઓ ઉપડે : દુશ્મનનું પણ દિલ ઠરે
 એવો જીવાન : એક દસકામાં એ બુઢો બનશે. એની સંતતિ,
 સ્ત્રી, ભગીર, તમામ એને બોલ રૂપ થઇ પડશે. એ રંગીલા
 દેહમાંથી પૌરૂષ વિદાય લેશે. અફીણને એ ધિઃકારે
 છે. પણ પિતા ગુજરી જતાં પોતાના ઉપર એ કર્તવ્ય
 ઉતરેલું માને છે કે અતિથિઓ માટે કસુબો કાઢવો,
 ને અતિથિઓના હાથની અંજલિ પણ લેવી ! એ બચ-
 હાર : બીભં પીણાંમાં-દારૂમાં, ચહામાં, કાવામાં, બીડીમાં
 વગેરેમાં તો મીઠાશ છે. સ્વાદનું ને ખુમારીનું
 પ્રલોભન છે. પણ અફીણ તો કડવું ઝેર ! કશું આકર્ષણ
 ન મળે ! કેવળ વ્યવહાર ! કેવળ શિષ્ટાચાર ! કેવળ પ્રતિ-
 જ્ઞાનું જૂઠું કાટલું !

મને કહેવામાં આવ્યું કે હજી તો કાંઈ જ નથી. તમે હજી
 ક્યાં દીઠું છે ? બાબરીયાવાડમાં આગળ વધો : ચૌદ ચૌદ,
 સોળ સોળ, અઠાર અઠાર વર્ષના જીવાનોને પિતા પોતા
 બંધાણ કરાવે છે ! અને એ અકાળે જન્મ બનેલા યુવકો
 -પોતાનાં જ જીવતાં પ્રેતો જેવાં-ડેલીએ બેસી ઢોલાં ખાય છે.

અને આ બધું શા માટે ? એક બંધાણી ભેડ કહે કે
 “ આંકૂશ છે આંકૂશ ! ” આ આંકૂશ શું ? ઉછરતો જીવાન
 ફાટીને બદ્દેશીમાં ન પડી જાય તે માટેનો આંકૂશ ! શાખાશ
 આંકૂશની વાતો કરનારાઓ ! ઘોડેસ્વારીનો, રમત ગમ-
 તનો, ખેતીના ઉદ્યમનો, લશ્કરી નોકરીનો, શિકારની સહે-
 લગાડનો—એ બધા આંકૂશ મરી ગયા પછી આ અરીજી
 આંકૂશનું સ્થાન હવે છે ! ને એ આંકૂશની આરાધના તે
 ક્યાં સુધી ! અમારા ભલા ભોળા ને પ્રભુપ્રેમી.....ભાઈ
 પોતાના એક બે વર્ષના બાલક બેટાને પણ આંગળી ભરીને
 કસુબો ચટાડે ! હું જો જીનાગઢનો નવાબ હોઈ તો
 બાબરીયાવાડમાંથી કસુબાને શોખની કે વ્યવહારની વસ્તુ
 તરિકે દેશવટે દઈ—પણ એ તો મીયાંના પગની જૂતી
 વાળી વાત થઈ !

હજી એક ભયાનક વાત બાકી છે. અરીજીની જન્મકેદમાં
 ફસાઈ જનાર એક હાડપીંજરે મને પેટ ઉઘાડીને વાત કહી-
 સાચું કારણ કહ્યું કે શા માટે આ શત્રુ પેટો છે ! હું એની
 યોજ્ઞેલી નજી બાબાને શી રીતે વાપરી શકું ? હું એનો સભ્ય
 ભાષામાં તરજૂમો કરું છું કે “ભાઈ ! વિષમ ભોગની તાત્કા-
 લિક વધુ તાકાદ પામવાને ખાતર જ સહુ કસુબો પીવે છે ! ”

ભલે પીવે ને ભોગવે ! મેં સાંભળ્યું છે કે કાકા
 કાલેસકરની દૃષ્ટિમાં આ બધી વાર-અતિઓનો વિનાશ જ

અનિવાર્ય લાગી ગયો છે. They have outlived their utility ! માટે ભલે દોષી દોષીને.....ના ના ! મારા મુખમાં એ અભિશાપ શોભતો નથી. ત્યાં સર્વત્ર કેલવણી અને સંસ્કાર જલદી જઈ પહોંચે ! એજ મારી પ્રાર્થના હોવી ઘટે. બાઈ, તે બાળુ તમારું કામ છે. પાલુ તમારા કાર્યક્રમમાં સોરઠ ને ચિર ક્યાં છે ? તમારા સૌરાષ્ટ્રનો નકશો એટલે ફક્ત બાલ...! જવા દો, તમામ પર હું બહુ ધાતકી બનતો નહિં છું, ખરું ? તમારાં મૂલી હાડકાં કેટલેક પહોંચી શકે ?

પ્રવાસમાં કાવ્ય રસ

સારા શહેરની ફિક્કર લઇને ફરતા પેલા કહેવત માયલા કાળની પેઠે આ મારા સંતાપ અને શેષ મારા હૃદયમાં શમાવીને હું આગળ વધ્યો. અને ગિરમાતાની માલણ, ખૂલાપરી, રૂપેણ, ધાંતરવણી, વગેરે સુંદર નામની નાની શી નહીંઓ. મારા પગમાં રમતી રમતી સામી મળી. સાથેના ચારણ સંગાથીઓ. પણ પ્રસંગે પ્રસંગે દુહાઓ વરસાવી પોતાની ખુબ રસજ્ઞતાનું દર્શન મને કરાવતા આલ્યા. નદીમાં કોઈ કપડાં ધોવાની રળીયામણી છીપર નેતાં તો અમારા લેરખડા...બાઈએ લાખા કુલાણીને એકાદ દુહો ફેંક્યો જ હોય કે

લાખો કે' મું બારીયો, જ્યાં લાસી છીપરીય
હાથ હિલોળો પગ ઘસે, ગહેકે ગોરઝીયાં

[લાખો કહે છે કે એ લાઇઓ ! મને મુઠા પછી કોઇ
ક્ષીસી છીપર ઉપર જ બાળજો, કે જે છીપર પર રમણીઓએ
વસ્ત્રો ધોતાં ધોતાં હાથ હિલોળ્યા હોય, પોતાના કોમળ
પગની પાનીઓ ઘસી હોય, ને ન્હાતાં ધોતાં ટૌકારો
કર્યા હોય !]

કોઇ ગામને પાદર લુંબ લુંબ વડલો આવ્યો કે તૂતું
ખીન્ને દુહો એ વિનોદી ગ્રહોમાંથી ટપક્યો જ સમજવો કે

જતે નમી વડ છાંય, (અતે) ખોડી ખંભ થીયાં
લંબી કર કર ખાંય, ચડે ચૂડા વારીયું

[લાખો કહે છે કે એાહો ! જ્યાં આવી છાંયડીવાળી વડ
-ઘટા ઢળી હોય, ત્યાં જ હું જલ્દી મરી જઇને ખાંભી રૂપે
ખોડાઇ જવા ચાહું છું કે જેથી ચૂડલાવાળી રમણીઓ એ
મારા પત્થર-દેહ પર પગ મેલીને હાથ લંબાવી વડલો
હીચોળા ખાશે !]

એ શૃંગારી દુહાની સામે અમારા નેગી...લાઇ વડ
જ પ્રતિસ્પર્ધી ભાવનો દુહો લલકારે કે

વડ વડવાયેં જંકડીયા, અળસર ટકીયા આજી
મેલીને જટા મોકળી, જડધર ઉભો નાજી

[વડવાઈ વડે જુકેલો વડલો નાજી જટા વિખરાતી
મૂકીને મહાદેવ પોતે જ ઉભો હોયની ! એવો દિસે છે.]

કોઈ ગામના જૂંપડામાં માતાઓ કે બહેનોના હાથમાં
ઉછળતું ને સામ સામું બીલાતું બાળક બેયું, ત્યાં તો
કાચ્ય-વિજળીના તાર નાજી સંધાયા, અને દુહા રૂપે દીવો
પ્રગટ થયો કે

એક દિવે બીજી લિયે, (આંઉ) કફરા ડિ' કઢાં
અદલા ઓ ડિ' દે, લાખો બારક થિયાં

[ઓ પ્રભુ ! આ બાળકને સામસામે ફંગોળીને
ઝીલતી સ્ત્રીઓને બેઠં છું, ત્યારે મને લાગે છે કે હું બહુ
કારમા દિવસો કાઢું છું. મને ફરી વાર એ દિવસો ઝટ
દે, કે જ્યારે હું બાળક બની બેઠં !]

એમ કરતાં કરતાં તો ગામડાંની સ્મશાન-ભૂમિ આવે
છે. અને જે ગ્રામ્ય જનતા પાસે નદીનાં છીપરાં વિશેની
ફાટ ! ફાટ ! રસિકતા હતી, તેની પાસે શું સ્મશાનની
ફિલ્સુફી ઓછી હતી ? મૃત્યુની રસિકતા બે વીરભૂમિ
સૌરાષ્ટ્રમાં ન હોય તો પછી એના શૂરાતનનાં સેંકડો

વર્ષાનો સરવાળો શૂન્યથી વિશેષ કાંઈ જ શાનો હોય ?
મારા સાથીઓને પણ એ સ્મશાનનાં કાળો રહ્યા :

આંઉં વંભે જીરાણુમેં, કોરો ઘડો મસાણુ
જેડી થે વધ ઉનકે, એડી થીંદે પાણુ

[હું સ્મશાને ગયો. ત્યાં ચિતા પર મેં કોરો ઘડો દીઠો.
ઓ ભાઈઓ એક દિવસ આપણને પણ એવી જ વીતશે !]

પરંતુ ! એ તો કેવળ વૈરાગ્ય ! ખરી કિસ્મતી તો
આ રહી !

હાલ હૈડા જીરાણુમેં, શેણાંને કરીયેં સાદ
મટ્ટી સેં મટ્ટી મિલ્લી, (તાય) હોંકારા દીયે હાડ

[ઓ મારા હૃદય ! ચાલો સ્મશાનમાં ! ત્યાં જઈ
સજનીને સાદ કરીએ. બલે એની માટી તો માટીમાં
મળી—એનાં હાડકાં તો હજી પડ્યાં છે ને ? એ હાડકાં
હીને હોંકારો દેશો !]

ગુલસીસ્થામ

એવી અમારી રસમડણી, ખ્યારા મિત્ર સાણા હુંગરને
પાછા વળતાં શેકાવાનું વચન આપી, છેટેથી એ જોઈ
યોગીવર સામે “જય જય” કરીને ગુલસીસ્થામ પહોંચી.

આ તુલસીશ્યામ ! ચારે બાજુ ડુંગરા ચોખી ભરે છે અને ડુંગરાની ગાળીઓમાં વનસ્પતિની ઘટા બંધાણી છે. ક્ષ્મી એ વનસ્પતિની અટવી ? સૌરાષ્ટ્રીય ભાષા કહે છે “માણસ હાથ તાળી દઇને નય એવી !” આવી સચોટ અર્થવાહિતાવાળી ભાષાસમૃદ્ધિ કોઇ કોઇ ગુજરાતી વિદ્વાનોનાં નસ્કોરાં કુલાવે છે, આ કરતાં યુરોપી ભાષાના તર્જુમા ધુસાડી દેવાનું તેમને વધુ ગમે છે. ખેર ! ગુજરાતની તરૂણ પ્રેમનાં દિલ વધુ વિશાળ છે, ઓછાં સૂગાળ છે. એ આપણાં સખળ તરવોને એકદમ અપનાવી રહેલ છે. એ આ વાંચશે ત્યારે તુલસીશ્યામ આવવાનું મન કરશે.

તુલસીશ્યામના ઇતિહાસમાં મને બહુ રસ નથી. પક્ષી ખેસે તો મરી નય એવું ‘મીઠો હરખો’ નામનું ઝેરી ઝાડવું જ્યાં પૂર્વે હતું, એ ‘મીઠાના નેસ’ નામના નાના ગામડાને નિવાસી ચારણ દેવો સતીઓ આજથી પાંચસો વર્ષ પૂર્વે, ‘લેરીયાના નેસ’ નામે ગામથી પોતાની વરોળ ભેંસ પર ખેસીને ચાલ્યો આવે છે. (વરોળ=ન વીંચાય તેવી). માર્ગે બરાબર આ ડુંગરા વચ્ચે જ રાત પડે છે. ધનધોર અટવી : સામેના શક્તિભાણીના ડુંગરપરથી વાજતે ગાજતે વરઘોડો ચાલ્યો આવે : શુરવીર ચારણ તલવાર ખેંચી એ પ્રેતસૃષ્ટિને ડારવા ઉમો રહ્યો : પણ બાણે એને કોઇ જ્યોતિ સ્વરૂપે કહ્યું કે “દેવો સતીયા ! આંહી મારી

પ્રતિમા નીકળશે. આંહી એની સ્થાપના કરજે !” : ચારણ નિદ્રામાં પડયો ; પ્રભાતે પાંદડાં હોળેળતાં ક્યામ પ્રતિમા સાંપડી. કંકુ તો નહોતું, પણ ચારણ સદા સીંદૂરની ડાબલી સાથે રાખે : સીંદૂરનું તિલક ક્યું : [આજ સુધી એ પ્રતિમાને સીંદૂરનું જ તિલક થાય છે :] બાબરીયાઓનું ને ગિર-નિવાસી ચારણોનું એ તિર્થધામ થયું : પ્રતિમાજીને નહવ-રાવવા ત્યાં તાતા પાણીનો કુંડ પ્રગટ થયો : એ પાસે જ થઇને નાનું ઝરાણુ ચાલ્યું જાય છે. તેનું જલ શીતલ, ને આ કુંડનું પાણી તો તો ચુલા પરના આંધણ જેવું ફળ-ફળતું : પ્રથમ એમાં પોટલી ઝાળાળીને પ્રવાસીઓ ચોખા ચોડવતાં : પણ એક વાર કોઇ શિકારીએ માંસ રાંધ્યું : ત્યારથી એની હામા ઓછી થઇ છે. હવે એમાં ચોખા નથી ચડતા. પણ એમાં તમે સ્નાન કરો છો એવું ઉતું પાણી તો સદા કાળ રહે છે. કોઇએ કહ્યું કે એમાં દેડકાં પણ જીવતાં જોવામાં આવે છે. એ તો ઠીક, પણ એ પાણીની ગંધનો પાર નથી. કોઇક જ વાર કુંડ સાફ થાય ખરા ને ! તીર્થો ધણાં ખરાં ગંદકીથી જ ભરેલાં !

(૩)

ધર્માદાનો દ્રવ્યસંચય

એક દિવસ આ તુળસીશ્યામની નહોજલાલી હતી. બાબરીયાવાડનાં બેતાલીસ ગામ એ 'શ્યામજીના ધામ' ઉપર એાછાં એાછાં થઇ જતાં. અટવીનાં નિવાસી અજ્ઞાન આહિર ચારણો અને બાબરીઆએના અધારે પડેલા જીવનમાં આસ્થા અને પવિત્રતાનું દિવેલ પૂરાતું. પણ પછી તો એ જગ્યાની સમૃદ્ધિ વધી. એક મહત્તે કંજીસાઇ કરી કરીને દ્રવ્ય-સંધર્થું. અરણ્યમાંથી ઉપડીને એણે ડેડાણ શહેરમાં વસવાટ જમાવ્યા. આ જગ્યા ફના થઇ ગઇ. અને એ સૂમનું સંચેલું ધન આખરે એક શિવ્યને હાથે ગાદી-પ્રાપ્તિના કળ્યા લડવામાં કુમાર્ગે વહી ગયું. (આપણે જૈનો, સ્વામીપંથીઓ, બદ્ધે નહેર કાર્યકર્તાઓ. પણ ન ભૂલીએ કે ધર્માદાના સંચેલ દ્રવ્યની આખરી અવદશા એ જ થાય છે.) આજે એ સ્થળે એક જીવાન દૂધાહારી હિન્દુસ્થાની સ્વામીએ જૈરાણા વગેરે બાંધી જગ્યાનો પુનરુદ્ધાર આદરેલો દીસે છે. આ હિન્દુ-

સ્થાની સાધુઓ ભારી વિલસણ ! કાઠિયાવાડમાં ઠેર ઠેર તેઓને તમે અકબંધ ધર્મસ્થાનક ખરી નિષ્કાષી ચક્રાવતા બોલો. સામાન્ય રીતે સ્વભાવના કડક, સ્વતંત્ર તાસિરના, ને મોઢા ચમરમંધીની પણ પરવા ન રાખનારા ફાટેલ ખાલાના હોય છે. આપણામાં એ દૈવત ક્યારે આવશે ?

જોગી બહારવટીયા

પણ મને તો એ ઇતિહાસમાં, એ ગરમ પાણીમાં કે એ પ્રતિમામાં રસ નહોતો. મને તો એ તુલસીશ્યામનાં કમાડ પર એક સો વર્ષ પૂર્વે એક બહારવટીયાના ભાલાના ટકોરા પડ્યા હતા તે મધરાતનો સમય સાંભરી આવ્યો. એ બહારવટીયો જોગીદાસ ખુમાણ : એ યોગી બહારવટીયાની લાંબી કથા “બહારવટીયા” ભાગ બીજામાં વાંચશો. પોષ માસની કડકડતી ઠંડીમાં એ ચાલીસ ઘોડે મધરાતે આવ્યો : ઉઘાડો ! કહી દરવાજો ટકોરા દીધા : દરવાજા કહે કે નહિ ઉઘાડું ! તમે બહારવટીયા છો ! અરે ભાઈ, અમે બહારવટીયા ખરા, પણ શામળ મહારાજના નહિ; ઉઘાડ, એક જ રાતને આશરે આવ્યા છીએ : જવાબ મળ્યો કે નહિ ઉઘાડું : કમાડ પર ભાલાની ખુડી ઠોપીને જોગીદાસે હાકલ કરી કે ઉઘાડ ! નીકર અટાણે ને અટાણે કમાડ તોડી, શામળનાં અંગ પરથી વાલની વાળી પણ ઉઠાવી જશું ! દરવાને રંગ પારખ્યો : કમાડ ઉઘડ્યાં : ચાલીસ ઘોડીઓ અંદર ચાલી

ગઢ : અને બહારવટીયા શામજીનું મંદિર ઉપડાવી, પાધડી ઉતારી, ચોટલો ઢળકતો મેલી, હાથમાં ખેરખો ફેરવતો ઉભો ઉભો, પ્રતિમાજીને બાળકની કાઢી મીઠી વાણીમાં કપકો દેવા લાગ્યો કે “એ શામજી દાદા ! અમારાં એ શી ને ચાર માસ તો ભાવનગરે આંચકી લીધાં ! હ તો ખેર ! બુબ્બુ” બેટાવીને લેવાશે તો લેશું. પણ તારા કોઠારમાંથી શું અથ શેર અનાજની પણ ખોટય આવી, કે મારા ચાણીસ ચાણીસ અસવારોને આઠ આઠ દિવસની લાંબણ્યું ખેંચ્યા પછી રાવલ નદીમાં ઘોડીયુંના એકા બાજરાનાં મૂડી મૂડી ધૂધરી ખાઈને તાંસળી તાંસળી પાણીનો સમાવો કરી બૂખ મટાડવી પડે !”

આ કપકાનો દેનાર બહુ એ મંદિરમાં મારી નજરે તરવરી રહ્યો હતો પણ આ રાવલ નદીમાં ઘોડાના એકા બાજરાની ધૂધરી ખાવાની વાત શી બની હતી ? આપણે તુલસીસ્થામ છોડીને ત્યાં જ આવીએ છીએ. જંગલી ખોર જમતા જમતા ઝાડીઓમાં થઈને અમે સહુ રોજ્ય કોજ્ય દિવસ રહ્યો રાવલ નદીમાં આવ્યા. ભયંકર નદી : તમ્બર આવવા જેવું થાય તેટલી ઉંચી ભેખડો : ભેખડોના ઉપર પણ ક્યાંઈક ક્યાંઈક ડુંગરા ખેડેલા : ભેખડોના પેટાળમાં ગટાટોપ ઝાડી : બન્ને બાજુ એવી જમાવટ : વચ્ચે ચાલી બચ કાંઈ બાલવાર્તા માંહેલી અખોલા રાણી જેવી રાવલ નદી.

અમારાં ઉંટ ઘોડાં જ્યાં ડગલે ડગલે આવરદાની ઇતિશ્રી અનુભવતોં ઉતર્યા, ત્યાં એક સો વર્ષ પૂર્વે જોગીદાસ બહાર-વટીયાની અસલ કાઠી ઘોડીએ। હરણાંની માફક રમઝુમની ચાલી આવી હશે. સંધ્યાનો સમય : જોગીદાસ હાથપગ ઘોઘ સૂરજના બપ કરવા બેઠો : ઘોડીએ। મોકળી ચરવા લાગી : નાનેરા ભાઈ ભાણુ ખુમાણની આંખો। ઉઠેલી તેના ઉપર દવા તરીકે ચોપડવા માટે વાલ જેટલું ચરીણ પણ ચાલીસમાંથી એકેય ખડીયામાંથી ન નીકળ્યું તેવા દોહલા દિવસો : ચાલીસે કાઠીને આઠ દિવસની લગલગ લાંઘણો : એમાં એક કાઠીએ ઘોડીએના ચાલીસ પાવરા ખંખેર્યા : કાઠક દિવસ ઘોડીએને જોગણ મળ્યું હશે, તે વખતે પાવરામાં ચોંટી રહેલ, ઘોડીએનો એટો ચપટી ચપટી જે બાજરો, તેને કંખેડી કંખેડી, પલાળી, તાંસળીમાં બાફી ટેકવા રાંધ્યા : જોઈ ભરીને કાઠીએ મૂઠી મૂઠી સહુને વહેંચ્યું : “ત્યો જોગીદાસ ખુમાણ આ ટેકવા, મૂઠી મૂઠી સહુ ખાઈએ, તે પેટમાં બળે તાંસળી પાણીનો સમાવો થાય !”

બહારવટાંના જતિધર્મ

પણ આ જોગીદાસની ઘટનાનું તો આહું ફલસલું ફાટ્યું. અમે તો આ રાવલ નદીમાં એક બીજા જ બહારવટીયાની મુલાકાતે આવેલા : અમે આવેલા વેજલ કોઠો જેવા : વેજલ કોઠો એટલે અમદાવાદના પાદશાહ મહમદશાહ સામે

બહારવટે નીકળેલા સરવૈયા બે બાઇ જેસાણ વેબજીનું યુગ
 રહેકાણુ. આ બહારવટીયાઓની રોમાંચકારી વાતો મેં સાંભળી
 હતી. પાંચમી રસધારમાં “ભૂત રૂવે ભેંકાર” વાળી કથાને
 અંતે જે બે બાઇઓ માંગડા ભૂના મહેમાન બની માયાવી
 પ્રેત-કિસ્વામાં રાત રહે છે, ને માંગડાને સદ્ગતિએ પહોંચાડે
 છે, તે જ આ જેસાણ-વેબજી : એણે બહુ બહુ દુઃખો
 સહન કર્યાં હતાં : બહારવટાંમાં એણે ચતિ જેવા આચાર
 પાળ્યા છે : પંચકેશ વધાર્યા હતા : પોતાના અંગ પરની ત્રીણી
 એક નૂ પાણુ નાખી ન દેતાં ડગલામાં રાખી હતી : કહે છે
 કે એ જોને બાન પકડી જતાં, તેને તોબાહ પોકરાવવા માટે ફક્ત
 આ ડગલા જ પહેરાવી દેતા ! બંદીવાન એ ટોલાઓના
 દંશથી ત્રાહિ પોકારી જતો; જ્યારે બહારવટીયા ને નિરંતર
 પહેરી રાખતા. એથી વધુ વિસ્મયકારી દેહદમન અને
 આત્મભોગનું દષ્ટાંત તો જેસા વેબના કાકા ગંગદાસજી
 બહારવટીયાનું : એની પીઠ પર એક પાહું પડી ગયેલું.
 પાઠામાં જીવડાં પડયાં : પણ જીવડાંને કાઢીને નાખી તો દેવાય
 નહિ : તેમજ પોતાનો દેહ પણ જીવડાં ખાઈ ન્ય એ બને
 નહિ : તેથી રોજ એ પાઠામાં ધકંના લોટના પીંડા ભરે :
 જીવડાંને એ લોટ ખવરાવી નસાવે : ને પોતે સરીર બચાવી
 બહારવટાં ખેડે : આખરે એ રત્નપાટમાં ‘એક સમયે લોટ
 ન મળ્યો. જીવડાંની વેદનાનો પાર ન રહ્યો. પાછળ

પાદશાહી ફોજ ગાજતી આવે છે : નાસી છૂટવા લાઇલાજ બનેલા ગંગદાસ કાકાએ પોતાનું માથું સત્રુને હાથ ન ભય તે નોકને ખાતર બેઠા વેળાએ હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો : વગેરે બધું વૃત્તાંત તો સવિસ્તર બીજા ભાગ ‘બહારવટીયા’માં આપીશ.

સંકટની મીઠપ

વેળલ કોઠો જોવાની અમારી આતુરતાને આ સુર્યાસ્ત થઇ જશે તેની કશી પરવા ન રહી. અને અમારા અડમ્બત ભોમીયાએ અમને આંગળી ચીંધી બતાવી દીધું કે આ સંમે રહ્યો જે ડુંગરો તે ઉપર છે વેળલ કોઠો : તું ચાલ, તું અમને બતાવ : ના, હું આંહી તમારાં ઉંટ-ઘોડાં સાચવું છું : ચડ ન બચ્યા સૂહી પર ! એવો મામલો થયો : નદીની લેખડ પર ઉભો થયેલો ભયાનક ડુંગરો : બાબુએથી અમે ચડવા લાગ્યા : અરધે જતાં જ અમારા લેખડા દુહાગીર બાઇ ચાક્યા, અને “ભાઇ ! જેસાજ વેળજ મજે તો રામ રામ કહીને કસુબો પીવા તેડતા આવજો !” એટલું બોલીને એ દુકેલા ભાઇએ ત્યાં જ આસન વાળ્યું. અમે ઉપર ચડ્યા : પગ મરડાય તેની પરવા નહિ : વેળલ કોઠો કે દહાડે ફરી નેઇશું ! ચોમેર ફરી વળ્યા : પણ વેળલ કોઠો ક્યાંયે ન દીઠો : જેસા-વેળ ! જેસાજ વેળજ ! એવી બુમો પાડી. પણ કોઇએ જવાબ ન દીધો. ફક્ત નીચે રાવલ નદી જ

અમારી બેવડીનાં ચાંદ્રડિયાં પાડતી ચાલી બધ છે. નદીની
ખાનુએથી જ અમે નીચા ઉતરવાનું સાહસ કર્યું. ગીચ
ઝાડીઃ જમડીયે તેરો ઉમો ઢોળાવઃ એક ઝાડ પરથી ડીલ
પડતું મેલી બીજા ઝાડને ઝાલી લઇયે. સારું થયું કે કોઇ
સૂકી ડાળી હાથમાં ન આવી, નહિ તો એ વૃક્ષોના કુટખોલ
બની છેક રાત્રલમાંજ અમે જીવાત ! અંધારે અંધારે આવી
વિકટ હાલત, અને તેની વચ્ચે પણ દુલાભાઇનું મધ
સરીખું ગળું દુહે ને ભજને વગડો તરબોળ કરતું આવે !
એ ભજન તો હું કદિ નહિ ભૂલુંઃ એના શબ્દો આપું છું,
પણ એનું સંગીત કેવી રીતે સંભળાવું !

રંગ રસિયા રે મારા દિલડામાં વસિયા
જી આંયાં રહી જાવ ને...
મોહન રંગના રસિયા !

કીયાં તેરા ડેરા ને કીયાં તેરા તંબુડા
કેડનાં કંઠારાં ચે તમે કેહી પેરે કસિયાં
જી આંયાં રહી જાવ ને...મોહન૦

જમુનાને નીરે તીરે જોધન ચારે રે
મુખડે મોરલીયાં હુંદા સેસા રચિયા
જી આંયાં રહી જાવ ને...મોહન૦

બાઈ મીરાં કેહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ
તમને દેખીને મારાં નેણાં હસિયાં
જી આંયાં રહી જાવ ને...મોહન૦

‘તમને દેખીને મારાં નેણાં હસિયાં છા!’ એ સમ્પદો
 બાણે કે ગવાતા નહોતા, ટપકતા હતા. વનરાજી ભીંન્ન
 ભીંન્નને આવે સૂરે તો કદાચ આજ પહેલી જ વાર
 ધન્ય બનતી હતી. અને એ સ્વરોની સમાધિ ન કુદી
 બચ તેટલા માટે તો અમારા એ પડછંદ પંચકેશી સજનિકે
 એ જ શાગવું ખીજી પદ રેલાવ્યું કે:—

મહી ઢળશે રે મારાં ગોરસ ઢળશે
 છ જાવા ઘોને રે
 મોહન મહીડાં ઢળશે !

હાથમાં ચૂડી ને માથડે મેયારાં રે
 કંકણ ચૂડીએ મોરાં કાંડા ખળકે
 છ જાવા ઘોને રે—મોહન૦

આ કાંઠે ગંગા ને ઓલે કાંઠે જમુના છ
 વચમાં સરભૂ રે કેરાં વહેણાં ખળકે
 છ જાવા ઘોને રે—મોહન૦

જમુનાને તીરે વાલો મોરલી વગાડે રે
 ધંધણ્યુ દૈશ મા ! મારાં મહીડાં ઢળશે
 છ જાવા ઘોને રે—મોહન૦

આ સમ્પદ-રચના, આ દાળ અને આ ઝોક મને મીરાંના
 ન લાગ્યાં. એના ઉપર ચોકખી ‘પરજ’ ની, એટલે કે ચારણી

સરકારની છાપ છે. મીરાંના મનોભાવ અનુભવનારા અનેક પ્રેમજ્ઞમી કવિઓએ 'મીરાં'ને પોતાની કૃતિઓ અર્પણ કરી પોતાનાં નામનો મોહ હોમી દીધો છે.

આપણું સોરઠી ભજન-સાહિત્ય ઘણી ઘણી રેખાઓ વડે દેદીધ્યમાન છે. એને ગાવાની પાલુ નૃજની નૃજની શૈલીઓ છે: રામાનંદી, કબીરપંથી, માર્ગી, વગેરે સંપ્રદાયના ગ્રાવાઓ માય ઠે નેનાથી પરજ્યા ચારણોની હલક અનેરી જ હોય છે. પહેલામાં રમજૂમાટ, અરાજની તીવતા, દોલક, મંજરા ને તંબૂર જેવાં વાદ્યોની અત્યંત ચંચલ નૃત્યમયતા ને માદકતા છે. શબ્દોનો મરોડ પાલુ તેવો જ પ્રધાય છે: આરે 'પરજ્યા' ચારણનું ગળું મેઘ જેવાં ગંભીર નાદે ધીરું ધીરું, ઉંડા કોઇ પાતાલમાંથી ગાજી હો છે. એમાં દોડ ધામ નથી, ધીરી મજમતિ છે. ચંચલ નશો નથી, રસભરી સમતામરી સમાધી છે. વાદ્યોની વિપ્રતતા ને તો એ પરજનાં ભજનોમાં સ્થાન જ નથી. બસ, એક જ એકતારો તંબૂરા, ને એક જ મંજરાની જોડણી. સાંભળતાં સાંભળતાં સાચી લહેર આવે: વાસનાઓ નિવેંદભરી મધુરતા અનુભવે: દષ્ટિ અનહદમાં ચડે: એવા એક ધાના ભગત નામના ચારણને 'કે' 'કે' રાતો સુધી હડાળામાં બાપુ વાજસૂરવાળાને ઘેર સાંભળેલા, ને બીજા સાંભળ્યા આ દુલાભાઇ તથા તેમના સાથીઓને:

પણ થયું. વળી તમે વઢશેા કે હું પ્રવાસ વર્ણવતો। કાવ્યમાં માથું મારી બેઠો ! કવિતાનો પણ સન્નિપાત જ છે ખરો ને । તેમાં-યે વળી કવિતાના પડખા જમવતું એ અત્યુચ્ચ ! અંધારે અમે એ રાવણકાંડાના પેટાગમાં પથરાયેલું જંગલ વીંધતા ઉપડ્યા. થોડેક જ ગયા ત્યાં આંકડા સીડીને ઉમેડી એ વનસ્પતિએ ‘No room please’ ! ની નિશાની કરી. ઘણું મથ્યા, પણ બાણે કે વનરાજેની કોઈ મેળી કચારીમાં જવાના અધિકારની અમને ના પાડતી એ ઝાડીએ આખરે અમને પાછા જ ધકેલ્યા. અંધારે સીંધી નદીના અનલણ્યા પ્રવાહમાં લપસાળી શિક્ષાએ। પર સારથિ ડગલાં દેતાં અમારાં ડાહ્યાં પથુખોએ આખરે અંધારાત પહેલાં અમને કિનારા પર ક્ષેમ કુશળ ચડાવી દીધાં. અને માનવ-વસ્તીના ઝાંખા દીવા ઝંબુકવા લાગ્યા. ઉંચી ઉંચી બેખડો ઉપર ત્રણ ચાર ઝુમખાંનાં ળેંચાઈને માલધારીઓનાં નેસડાં પડેલાં હતાં. એ બધાં ઝમખાંનું નામ શિખર રૂમાનો નેસ. એમાંથી એક ઘરને આંગણે અમે અતિથિ બન્યા.

નેસડાંનું જીવન

અતિથિ ! અતિથિ ! ઝંખ્યા કરનારા અને અતિથિ વિદાય લેયે ત્યારે અંતરથી રૂદન કરનારા એવા રખારી ભાઈએ। મધરાતના મહેમાનોથી તો મોટા ઉત્સવ જેવો આનંદ માને ! અમે જ્યારે એમને અમારા રાવલ નદી

માયલા સાહસની વાતો કરી, ત્યારે તેઓના મ્હોંમાંથી એક જ વાક્ય નીકળ્યું કે “તમે નવે અવતાર આવ્યા છો !” અમને કહેવામાં આવ્યું કે જે માર્ગે અમે ચાલ્યા આવ્યા, ત્યાં ખુડે ખુડે સાવચ્છ દીપડાના વસવાટ છે. મને યયું કે આ કોઈ રીતે ખોટનો વેપાર નથી થયો. બચ્યા તો છીએ અકસ્માત-દૈવેચ્છાએ, પણ બડાઈ તો મારવા થશે કે સિંહોની વચ્ચે રક્ષણી આવ્યા છીએ !

નેસડાં એટલે જંગલી લાકડાં ખોડીને કાંટા, પાંદડાં ને ડાળીઓ વડે છળેલાં છાપરાં. એક રસોડું ને બીજું શયન-ગૃહ. બધાંયે બારણાં વિનાનાં પવનને ઝપાટે બહૂન બની બચ તેવાં એ ઘર ! પોતાને રહેવાની જગ્યા એટલી બધી બહલ, પણ પોતાનાં ધ્યારાં પશુઓની આસપાસ તો અત્યંત મજબૂત ઝોકનો બંદોબસ્ત : સાવચ્છ છલંગ મારીને અંદર ન પડે એવી ઉંચી ઉંચી કાંટાની વાડયોઃ બાકી તો રખે ને જે સિંહ અંદર દાખલ થઈ શકે, તો તો આખેઆખી ગાય અથવા મોટી પાડીને પણ જડખાંમાં ઢપાડી એ શિકારના શરીર વતી પોતાના માર્ગમાં આવનારી દિવાલ જમ્મોદોસ્ત કરતો ચાહે તેવી ભેરાવર વાડચ સોંસરવો એ નીકળી જ બચ ! અથવા તો સાવચ્છ વાડચના એથે બહાર ઉભો રહી એવી તો કારમી ‘વાણ્ય’ નાખે—એટલે કે નરકારામાંથી એવો તો કુંકાડો બોલાવે, કે ભયભીત પશુઓ ભાન ભૂલી વાડચ

સાંગી બહાર નીકળે, એટલે સાવજમાઘ નિરાંતે વાળુ જમે ।
 આવી જંગલ-જીવનની કેં કેં ચાલીઓની વાતો સાંભળતાં
 સાંભળતાં અમે એ રૂડા રૂઢોં વાળી રચારણુ બહેનના હાથના
 હના હના રોટલા ને દૂધનું વાળુ ક્યું. નેસડાંની ચોકખાઈ
 વિષે સાંભળેલી વાતો નજરે દીડી. એ લોપણ, એ છાજણ,
 છારાની ગોળી, બીજાં બધાં વાસણ, અને રોટલાઃ
 તમામની સુધડતાએ મને આપણાં સંસ્કારી ઘરોમાં ચાકરની
 વાટ ભેતા એઠાં વાસણો, ચ્હાના સરંભમ, રટવમાંથી ઉડેલા
 બ્યાસલેટ વડે છંટાયેલી જમીન, વગેરેનું સ્મરણ દેવરાવ્યું.
 બાકી તો ગામડાંની ચોકખાઈ પણ આજે માત્ર કવિતામાં
 અને આવાં નેસડાંમાં જ રહી છે. પણ એ નેસડામાં હરીકેન
 બળતાં ફાનસની ઝગારા મારતી ચોકખાઈ કેમ ભૂતી શકાય ?
 ફાનસના શોધનાર પુરુષને પણ વારંવાર ધન્યવાદ દીવો.
 વાવાઝોડાંનાં ઝપાટા નચ્ચે હિંસક પ્રાણીઓનાં જડબાંમાં
 રહેનાર આ નેસવાસીઓને હરીકેન ફાનસ તો અણમૂલ
 આશીર્વાદ સમ થઈ પડેલ છે.

સાવજ ન મરાય

“ ભાઈ ! તમે પાકું ઘર કાં નથી બાંધી લેતા ? ”

“ બાંધ્યે શો ફાયદો ? આજે આંહી છીએ, તો કાલે
 વળી ધાસચારાની તાલ્ય પડતાં ઠાણુ બલ્લે ક્યાં જઈ પડશું.

અને વળી અમારી ગેરહાજરીમાં આંહી ખોરડાને કાઢ રહેવા જ શાના આપે ? ”

“ તો પછી આવાં તકલાદી લાકડાં કેમ વાપરે છે ? ગિરમાં ક્યાં મળખૂત ઝાડની ખોટ છે ? ”

“ અરે લાઈ, જંગલ ખાતાવાળા મારી નાખે ના ! અમને સૂક્ષ્મ લાકડાં જ લેવાની છુટ છે. લીલી એક ડાળખી તોડી દેખે, તો દંડ ફટકારે. વળી સૂકું લીલું નક્કી કરવું પણ એના જ હાથમાં રહ્યું ! ”

“ તમે હથિયારના પરવાના કાં માગતા નથી ? ”

“ પરવાના મળે જ નહિ. ને મળે તો પાણુ હથિયાર શા ખપનાં ? સાવજ દીપડાને તો લાકડીએથી મારવાની પણ મનાઈ છે નવાળ સરકારની. ”

“ તમારો જીવ ખચાવવા માટે પણ મારવાની મનાઈ ? ”

“ હા કાર માર્યાની તો શું, માર માર્યાની ચે બે ખમર પડે તો સબ થાય. નીકર તો અમારે અંદુકને બદલે અમારા ગોળા જ ખસ છે. ”

આટલી વાત થઈ. આંહી પણ શું બમનગર, કચ્છ, કે અલ્વરની માફક નવાળ સાફેમને ફીકરા કરતાં દીપડા

બહાલ છે । કે શું ગોરા અતિથિઓને વિપુલ શિકાર મળે તેવા ધરાદાથી આ મનાઇ ચાલતી હશે મે સંભળ્યું ? સાવજની ઓલાદ હિન્દમાંથી નહ થતી અટકાવવાના સારા હેતુથી અંગ્રેજ સરકારે જુનાગઢને આવી સલાહ આપી છે કાણુ નહિ ! એમ હોય તો એ નેમ હદથી ન્યાદે પાર પડી ચૂકી છે । “સાવજનાં તો કાંઈ ટોળાં હોય ?” એ કહેવતની હાંસી કરતા બાર બાર પંદર પંદર સિંહો ટોળે વળોને આળે ગિરમાં આથડે છે, અને એકાદ નાના વાછડાના શિકાર ઉપર એ આખું ટોળું ફૂતરાંની માફક કંટા કરે છે. શો કળજમ !

(૪)

‘લોડણ ચડાવે લોય !’

શીખલ કૂખાના નેસમાં સવાર પડતાં તો રાત્રિની લગા-
નકતાના ઓળા સંકેલાઈ ગયા. નીચાણમાં પહેાળે પટ વહેતી
જતી રાવલ નદીનાં પાણી ઉપર અંખાવણાં સૂર્યકિરણો કોઈ
સિંહણ માતાની છાતી પર નાનાં કેસરી-બચ્ચાં રમે તેમ
રમવા લાગ્યાં. ઉડાણમાંથી પાણીની હેલ્ય ઉપાડી વસમા
ચડાવ ચડતી એ કંકુરણી રખારણુ બહેનો, સ્ત્રીઓના ધર-
કામમાં સહભાગી બની રાવણના માથા જેવડી ગોળીમાં છારા
ધુમાવી રહેલા રખારી પિતા-પુત્રની નેડલી, અને નેસનાં
પાડર વાછર સાથે એકજીવ થઈ રમતાં નાનાં ટાબરીયાં—એ
તમામે પ્રગટાવેલી પ્રીતિની હવામાં સ્મૃતિ એકાએક ક્યાં
પહોંચી ? રાવલ નદી કોનાં ગીતો ગાતી ગાતી ચાલી જતી
હતી ? એક પ્રેમિક—યુગલની મૃત્યુ-કથાનાં ગીતો :

સીંદોર ચડાવે સગા, દીવો ને નાળીએર દોય,
(પણ) લોડણ ચડાવે લોય(તારી) ખાંભી માથે ખીમરા !

[એ બહાલા ખીમરા ! તારાં ખીન્ન સગાં તો તારી ખાંભી ઉપર સોંદર ચડાવે છે, દીવો પ્રગટાવી શ્રીફળ વધેરે છે, પણ તારી પ્રિયતમા આ લોડણુ તો પોતાનાં લોહી જ ચડાવી રહી છે.]

ખંભાત ગામનો કોઈ સંધ દારિકા જય છે : વચ્ચે આ રાવલ નદીના કિનારા ઉપર કોઈ નેસડા પાસે પડાવ નાંખે છે. રાવલિયા નામના એ નેસના નિવાસી આહિરોમાં ખીમરા નામનો યુવક, અને પાદર પડેલા અતિથિઓની લોડણુ નામની તરૂણ વણિક કન્યા : બન્ને વચ્ચે ગિરની નદીને તીરે મમતા બંધાઈ ગઈ. સંધે તો મુકામ ઉપાડ્યાં. પણ લોડણુના દિલના ડેરા તંબુ નથી ઉપડી શકતા. એ ખીમરા ! મને રબ દે ! ખીમરો રડી પડે છે ! આહિરનો બાલક ખોલી શકતો નથી.

ખીમરા ખારો દેશ, મીઠાંખોલાં માનવી,
વળતાં વિસામો લેશ, ખોટી કર મા ખીમરા !

[એ ખીમરા ! મેં નહોતું જણ્યું કે આવા ખારા પ્રદેશમાં તારા જેવાં મીઠાંખોલાં માનવી વસતાં હશે. પણ આજ તો મને રબ દે. હું પાછી વળતાં જરૂર રોકાઈશ.]

પણ ખીમરાનાં આંસુ અટકતાં નથી. એ વનવાસીએ, એ દૂધના ઝાડવા જેવા ગિરનિવાસી ભોળા આહિર બચ્ચાએ

આને પહેલી જ વાર-કાદમ્બરી. માહેલા કાઠ પુંડરિકની પેઠે
-અન્ય અનુશા માનવી તરફ પોતાનું આત્મ-સમર્પણ અનુ-
ભવ્યું. એ ચોધાર રહે છે :

રો મા રાવલિયા ! ખારે આંસુડે ખીમરા
વીશ દાડાને વદાડ, આડે દાડે આવશું.

તુ ન રો ! હું આઠ જ દિવસમાં પાછી વળીશ. એમ
કહીને લોડણુ ગઈ. પણ દ્વારિકાના દેવળમાં સૂતાં સૂતાં, રાત્રિને
અધારે એને અમંગળ શકૂનો યાં :

આબ્જની અધરાત, બે બે પંખી બોલીયાં
વાદ્યમ તમારી વાત, ખોટી હોજો ખીમરા !

[ઓ પ્રીતમ ! આ પંખીની બાધા તો આબ્જની મધ-
રાતે કાઠ પ્રિય જનનું મૃત્યુ સૂચવી રહેલ છે. હે ખીમરા !
તારે પશ્ચે એ વાત ખોટી જ પડશે ! ભલે એને બદલે મારા
સગા બાઈ ઉપર એ સંકટ હતરે !]

દ્વારકાને મંદિર સ્વપનું લાધ્યું સગા
સાચું સગે વીર (પણ) ખોટું તુંથી ખીમરા !

આ મોતનું સ્વપનું સગા વીરને પશ્ચે સાચું પડશે. તને
પ્રભુ બચાવી લેશે !

એવી અમંગળ શંકા લક્ષ્મીને લોડણ પાછી વળી છે. એજ

રાવલ નહીં એજ હશે કિનારો. ને એજ નાનું નેસડું :
પાદરમાં નવો, તાન્ને, સીંદૂરે ત્રબકતો પાળીએ. હલો છ :
ઓળખ્યો : આખી કથા બહી : અરે બાધ ! ખીમરો તો
તરફડીને મરી ગયો ! એને કોઈનો વિભેગ બહુ લાગ્યો હતો !
એ સાંભળતાં તો લોડણના વિલાપે વગડો ગભવી મૂક્યો :

મારગ કાંઠે મસાણુ, ઓળખેલ ને આયર તણું
(નીકર) ઉતારીને આરસપાણુ ખાંભી કોરાવત ખીમરા

ઓ ખીમરા ! માર્ગને કાંઠેજ તારાં મૃત્યુ થશે એવું
નશ્યું હોત તો તો હું આરસપહાણુમાંથી તારો પાળીયો
હતરાવી મગાવત. હવે તો

ઘોડાળા જાવને ઘેર (અમે) પળતાં પાળાં પુગશું
રેશું આળુનો રાત (તારી) ખાંભી માથે ખીમરા

જીવતાં જેને તજી રાખી તેને મૃત્યુ પછી ન તન્યું. કેમ
કે લોડણને તો આજે સાચા મૃત્યુંજય રનેહનો અનુભવ થયો :

ખીમરા મોટી ખોટ, માણસને મરવા તણી
બીજી લાખ કરોડ, (પણ) ઈ જેવી એકોય નહિ !

એવા સમર્પણને સંભારતી પરમતીવી પરદેશણે ગિરની
વચ્ચે ખીમરાની ખાંભી ઉપરજ પોતાનાં રૂધિર ચડાવી દીધાં :
‘લોડણુ ચડાવે લોચ, (તારી) ખાંભી માથે ખીમરા !’

સાચો વેજલ-કોઠો

ગિરફાંટાની એવી એવી પ્રેમકથાઓના મર્મો હવે જ કંઈક કંઈક સમજી શકાય છે. નિર્જન અરણ્યોમાં એક વાર અંતરે અંતર મળ્યા પછી નૂદાઈ કેવી અસહ્ય બની જતી હશે, તે સમજ્યા પછી, પૂંડરિકની હાડત પર હસતા અટકવું પડે છે. આ નેસવાસીઓ પરાણાની વિદાયને સમયે રડે છે, તેણું સાથીઓનું કથન પણ હવે તો અત્યુક્ત વિનાનું લાગે છે.

અને એવા વેલા રનેહનો પરિચય બાઈ સુલેમાને કરાવ્યો. બંને મુસલમાન, પણ

સવરણુ કવરણુ નહોય, (મર) કવરણુ ધર ઉઝર્યો કરણુ કોયલ કસાદ ન હોય, (મર) દસદે પાળી દાદવા !

એ ન્યાયે, આત્માનો સુવર્ણ ચાહે ત્યાં જન્મતાં કે ઉઝરાતાં નથી પલટાતો—કર્ણુ સારથીને ઘેર પણ સાચો રજ-પૂત જ રહ્યો ને કોયલ કસાદ વાળા કાગડાના માળામાં પોષાયા છતાં મંબુકંઠી જ રહી—એ ન્યાયે આ બાઈ પણ નેસવાસીઓની સંજાએ પોતાના મુસ્લીમ ક્લેવરની અંદર છુપાવેલા બીનકોમી આત્માની ફેરમે ફેરતો હતો. એના મ્હોંમાં બસ એક જ વેણ હતું : “અરે વાલ છે કંઈ ! સાચો વેજલ-કોઠો નેયા વખર તે જવાય ! આજ મારા

મહેમાન : હું ભેળો આવીને બતાવું : મરી બઈ તો મ
ચાલ્યા જવા ન દઈ !”

એના પ્રેમના કેદી બનીને અમે સાચો વેજલ-કાઠો
ભેવા ચાલ્યા. અનેક ડુંગરા, ધારો, ને નદીઓ ઓળંગાવતો
એ પ્રીતિષ્ઠો મુસલમાન માલધારી, પોતાની સુરમેમરી
આંખો ચમકાવતો, નિરંતર મ્હોં મલકાવતો, માર્ગે “તાલ
ભેવો છે ?” એમ કહી પોતાની ભેંસોને કેવળ શાંત સમ-
સ્યાયુક્ત અવાજ વડે અમારા ઉપર આક્રમણ કરાવવાની
રહસ્યભરી વ્યૂહ-રચના દેખાડતો, ઝાડવે ઝાડવું, સ્થળે સ્થળ,
નહેરે નહેરે નામ લઈ ઓળખાવતો, અમને જેસા-વેજ
બહારવટીયાઓના સાચા નિવાસ પર લઈ ગયો. એક બાજુ
રાવલ નદી : બીજી બાજુ પોતાની પ્રિયા સૂરનળીની સહાય
લઈને પડેલ સૂરનળો વાંકળો : અન્નેએ બાણે પોતાના
આંકડા લીટીને ચોપાસ એક સયાનક ખાઈ કરી લીધી છે.
ત્રીજી બાજુ ઝેરકાશઢી નદી પણ અરોઝ વનમાં બનકીજીની
ચોખી કરતી રાક્ષસીઓ માંહેલી એક હોય તેની પડેલી છે. ને
વચ્ચે આવેલ છે વેજલકાઠો. ત્યાં કાઠો નથી, ગદ પણ
નથી, કથું નથી. પણ એક જખરદસ્ત કિલ્લાના દટાયેલા
પાયા દેખાય છે. માત્ર પાયા : અહીંતહીં શિલાઓ પડી
છે. નાનું ગામડું વસે તેટલી વાંકી જગ્યા પડી છે. છેક
સુધી ઉંટ ને ઘોડાંની ઉપર ચડ્યાં ચડ્યાં જઈ શકાય તેવો

એક જ ગુપ્ત રસ્તો છે. અને એ નદીકાંઠાના પત્થરમય કંઠા કિલ્લાની ટાચેથી જહાજવટીયાઓ પોતાના ઘોડાના પાવરા વડે જે પાટમાંથી પાણી ખેંચી પીતા તેનું નામ પાવરા પાટ : ભેખડની ટાચે શિલાજીત બમે છે. (‘શિલાજીત એટલે પત્થરનો ગુંદર.’) માનવી ત્યાં પહોંચી શકતું નથી. વાંદરાં જ એ શિલાજીત ખાઈ બચ છે. કોઈ ગોરા સાહેબે ખંદૂક મારીને શિલાજીત પાડવા મહેનત કરેલી એમ સાંભળ્યું. અને એ પાડે તેમાં નવાઈ પણ શી ! વાંદરાં અને ગોરા, બન્નેની ચાલાકી તો ન્યારી જ છે !

‘તરીયા રૂઠી !’

ઉતરીને રાવણની વેકુરીમાં આરામ લીધો. આરામ પણ દુહા વિનાનો નહોતો. રાવણના ઓળામાં બેઠેલા ચારણ સાધને પોતાની ભેંસો સાંભરી, જીવનના વિચારો બગ્યા. કોઈ ભૂતકાળનો દુઃખીયારો ચારણ સાંભર્યો, અને એ ચારણે પોતાની મરી ખૂટલી ભેંસોના વિજેગ કાળે નદીના નીરને કરેલું ભેદક સંબોધન સાંભર્યું :

‘એયું માગ ન દેતીયું, રૂંધતીયું આરા,
(હવે) જળ જાંબુર તણું (તમે) માણે મછિયારા !’

[એ જાંબુર નદીનાં નીર ! એક સમયે તો મારી હાથણી જેવી ભેંસો તમારી અંદર ખેસીને તમારા કિનારા

પ્રી રાખતી. તમને વહેવા જેટલી પણ જગ્યા નહોતી હોવા દેતી. આજે એ ચાલી ગઇ છે. હવે સુખેથી તમે યુદ્ધતાન કરો. તમને કોઇ નહિ રોકે !]

સૂરનળા વેંકળામાં પત્થરના ખડક વચ્ચે યદને પાણીના પ્રવાહે એક સરખો માર્ગ કાપી લીધો છે. એને લીમની ચૂલ્ય-કહેવામાં આવે છે. કોઇ કારીગરે કંડારી હોય તેવી એ ચીરાડ ભેદને દુહાનું સુભાષિત મિત્રોની સ્મૃતિમાંથી કંઠ્યું કે

ટાઠી અગ્નિ વન ડસે, જળ પથરા વેરન્ત,
તરીયા રૂઠી જે કરે (તે) દૈવે નહિ કરન્ત !

[ટાઠી અગ્નિ—એટલે હીમ—આખા જંગલને ભરખી ખાય. અને પાણી પત્થરને પણ વેરી નાખે. આહો ! અખળા લેખાતી ત્રિયા જ્યારે રૂઠે છે, ત્યારે કેવો કાપ બતાવે છે ! વિધિ પણ એવું ન કરી શકે !]

કોઇ ધરસંસારના દાઝેલા દોસ્તોને આ દુહો ખપ લાગશે એમ સમજીને પ્રવાસ-વર્ણનમાં એને દાખલ કર્યું. મને સ્ત્રી-ભતિનો શત્રુ ઠરાવવા જેવો ધ્વનિ તો આમાંથી નથી નીકળતો ને, એટલું તમે વકીલની ઝીણવટથી ભેદ લીધા પછી જ છાપબે ભાઈ ! જમાનો ખારીક છે-વકીલની યુદ્ધિ જેવો : રૂઠેલી ત્રિયા જેવો !

નેસડામાં ચૂડા-પ્રકાપ

લાઇ સુલેમાને જમાડેલી ખાલાણીયા મીડી રસોઇ અને ખાસ પ્રવાસની બધી ચે લગજત બળીને ભરમ થઇ બચ તેવો ચૂડા-દેવીનો પ્રકાપ ત્યાં નજરોનજર દીડો. અફીલ અને કસુબાને વિસરાવી દે તેણે સામ્રાજ્ય તો ગિરમાં ચૂડાનું ચાલી રહ્યું છે એ વાત બળી નહોતી. ગામડામાં તો હોલો પેડી છે, ને હોટલોને બંધ દ્વારે પરાડિયે ઢંઢ બંગીઓ વાસણ ધરી બેઠા હોય છે, તે ખમર હતી. નેસડામાં એ દાવાનળ લાગેલ પહેલ વહેલો દીડો. ને એ ચૂડા પળકેવી ! પાશ્વિમની આદતોને એ આપણે પશ્ચિમ-વાસીઓની સંચમી રીતે પાળી શક્યા હોત તો તો કંઈક ઠીક હતું. પરંતુ આ ચૂડા તો સારી એવી રસોઇ તૈયાર થઇ બચ એટલો સમય સુધી ચૂલા પર પાકી પાકીને રાતી ચોળ થાય છે, બળ્બે ત્રણ ત્રણ પ્યાલા પીવાય છે, (પ્યાલા રકાબીઓ નેસડામાં વસી ચૂક્યાં છે) જેટલા પરાણા નેસડે થઇને નીકળે તેટલી વાર ચૂડા કઢાય છે, પરાણા શકાય તો મધરાતે પણ પિરસાય છે. છોકરાં, યુવાનો ને બુઢાંઓ સહુ તેટલી વાર ઢીંચે બચ છે. અને એ ચૂડાને સરંભમ આવે છે ક્યાંથી ? પાંચ-સાત ગાઉ પરના મોટા ગામડામાંથી બોબ કે લોહાણા વેપારીઓ આવીને બેસાના ધીના ઉભે ઉભા મનમાન્યે ભાવે લઇ જઇને તેના દામના

બદલામાં સાકર, ચહા, વગેરે ચીજો મનફાવતે મૂલે હિસાબ કરીને મોકલાવી આપે છે. મેં બરાબર વિશ્વાસપૂર્વકની વાત સાંભળી કે વરસો વરસ અકકેક ઘર ઉપર આજ એ નેસવાસીઓને ચહા સાકરનાં ૨૫૦થી ૩૦૦ રૂ.નું ખર્ચ ચડે છે ! વિષના પ્યાલા આટલે મોંઘે મૂલે વેચાતા લઈને હોંશે હોંશે પીવાય છે. હું નથી કહેતો-દાકતરો કહે છે કે ચૂલે એક પળ ઘડી રહેતી ચહા પણ ઊંર જન્માવે છે. આંહી તો કલાક સુધી બદખદાવી ચહાને ‘પાખા’ કરાય છે. આ વિષપ્રચાર અટકાવવાની કાંઈની તાકાત નથી. આખા કાઠીઆવાડમાં કાંઈ અધારો ખુણે પાણ એમાંથી બચ્યો નથી. નેસવાસી પુરૂષોની પડછંદ કાચાઓ ઉપર એ વિષપાનની અસર ભેતાં શ્વાસ હંચા ચડે છે. વીસમી સદીના કાળની અદાલતમાં આખા કાઠીઆવાડને બંજો કે જૂની કાંઈ ન્યાયપદ્ધતિ અનુસાર રીબાવી રીબાવીને કાર મારવાની સબ મળી છે. આપણે દોષ દઈએ છીએ પશ્ચિમને ! પણ પશ્ચિમની વસ્તુને અથવા પ્રયાને વિવેકશ્રદ્ધ ને અવળચડો ઉપયોગ કરનારા તો આપણે પોતે જ છીએ. કાંઈ સોરઠના પ્રેમીને આ વિચાર શું વલોવી નાખતો નથી ?

નાંદીવેલાના શિખર પર

રબારી નેસવાસીઓને રામરામ કરી, માંગડા કુંગર

તરફ વળતાં રસ્તામાં ડાબા હાથ પર ડુંગરા ડુંગરીઓની
કોઇ વિકરાલ પલટન લઇને મુંગી બૃહદચના કરતો હોયો.
સહુથી ઉચો સેનાપતિ પહાડ નાંદીવેલો દીઠો. સાથેસાથ
કોઇ સેનાધક્ષના નિગૂઢ ઉડા અંતઃકરણ સરખી જ જટિલ
અટવી નાંદીવેલાના ક્યેવરમાં પથરાઇ રહી છે. અને એની
પાસે હબી છે નાંદીવેલી ડુંગરી. એ ડુંગરી નથી, વિષમ
ડુંગર જ છે; પણ નાંદીવેલાથી નીચેરી: ખાનુમાં જ બહુ
ચક્ષુ-વેદી સન્મુખ પતિ સાથે ખેંઠેલી: અને વળી સ્તન સરીખા
લાગતા બે પ્રચંડ પાપાણે ખરાખર વક્ષમાં જ ગોઠવાયેલા:
એ પરથી લોકોએ એને નાંદીવેલા પર્વતની અર્ધાંગનાનું પદ
આપેલું છે. કોઈ દૂડાઇથી ભરેલા માનવીની માફક નાંદીવેલો
પણ નિર્જન જ પડ્યો છે. એનો વિશ્વાસ કરીને કોઇ માણસો
ત્યાં રહી શકતાં નથી. કેમકે એના અંતરમાં રમેહનાં જળ-
ઝરણાં નથી. લોકો ધીરે રવરે ખોલે છે કે એ અટવીમાં એક
નાંદીગરજ નામના અવધૂત વસે છે, ને રસ્તો ભૂલેલા
તૃપાતૂર પ્રવાસીને હોઠે પાણી સાંચી માર્ગ બતાવે છે.
પાપીના હૃદયમાં પણ કોઇ કોઇ વાર ઝળુકી જતા પુણ્ય-
પરમાણુ જેવો એકાદ તપસ્વી એ પહાડમાં પડ્યો હોય
તો નવાઇ નથી.

પણ આવા વિષમ ડુંગરમાં એક સો વર્ષ પૂર્વે ભેગી
બહારવટીયા ભેગીદાસને આશરો મળેલો હતો. આને પણ

જોગીદાસના નાના માઇ ભાણના નામથી ઝોળખાતો ભાણગાળો ત્યાં બતાવાય છે. એ ભાણગાળામાં, ભાવ-નગરના સરપાવની હાલયે જોગીદાસને જોર કરવા માટે એક સો વીસ ઘોડે ચડી આવેલા બહાદુર જસદણ-નરેશ શેલા ખાચરને ભાણ-જોગીદાસે કેવળ દસ જ ઘોડે તગડી મૂક્યા હતા. અને એવું વીરત્વ નજરોનજર જોનાર ગાંગા નામના ખારોટ, પોતે જસદણનો જ વહીવંચો હોવા છતાં, જસદણની જ દરબાર-કચારીમાં, જેવું દીટેલ તેવું વર્ણન કરીને એક ગીત સંભળાવેલું. તેની હેલ્લી કડીમાં કથું છે કે,

આલણહારો કહું અલખેલો
ખેલ જઈને બીજે ખેલો
ઝાટકીયો દસ ઘોડે ઝીલો
છા વીસુથી ભાગીયો શેલો !

આ સત્ય વક્તૃત્વ બદલ ગાંગાને કહેવામાં આવ્યું કે “ચાલ્યો જ ! જસદણમાં રહે તો તું ગાં ખા !”

“થુ તારા જસદણમાં !” એવો ઉત્તર આપીને ગાંગા ખારોટ ભીમોરાની ડેલીએ ચાલ્યો ગયેલો, અને ત્યાં શેલા ખાચરની પેશાઇ ફોજ સાથેની ચડાઇ વખતે ભીમોરાના ચણી નાબ ખાચરની સંજાથે એ ગાંગાને ઢીકરે દેસો

રાવળ પહેલવહેલો કુદી પડીને દરબારની આગળ ચાલી
મયો હતો. તેનો કુહો છે:

લીમોરો ને દખણી ભડે, થાનક સિંધુ ઠોર,
(તિ) માથું નાળણી મોર્ય, (તે) દીધું રાવળ દેસળા !

અને નાંદીવેલો બીજું પણ એક સ્મરણ કરાવે છે. એ
સ્મરણ યુદ્ધનું નથી, પ્રેમનું છે. એની ટાચ પર ખરે
મધ્યાહ્ને દષ્ટિ સ્થિર થાય છે, ને ત્યાં એક આકૃતિ રચાતી
દેખાય છે. આઘે આઘે નજર કરીને એ આકૃતિ સાત ગઠિ
દૂર આવેલા સાણાના શિખર પર બેઠે કોઇ બીજી આકૃ-
તિને શોધે છે, કદ્યે છે, નિરખે છે. ધીરે ધીરે સંધ્યા નમે
છે. અને

આલે ધારાળા કાઢિયા, વાદળ ચમકી વીજ
ફેદાને રાણે સાંભર્યો, આવી અપાઠી બીજ

એવી એ અપાઠની મેઘલી સંધ્યાએ, વીજળીના ચમકારા
થાતાંની વાર, નાંદીવેલા પર હમેલી એ આકૃતિને ફેરે બેઠે
પાતાનો સાણાનિવાસી પ્રીતમ સાંભરે છે. બીજના ચંદ્ર
સામે ટાંપી રહેલી એ પ્રેત-આકૃતિ બેઠે સાંત્વન ધરે છે કે
આજ બીજ કોઇ રીતે તો મળાય તેવું નથી, ચાર નજરે
પણ એક થાય તેમ નથી, પણ આજે તો મારા પ્રીતમની

આંખો પણ ખીજનાં દર્શન કરતી હશે, હું પણ દર્શન કરું છું, એ રીતે અમારી ચારે આંખોના પૃથ્વી પરના વિચ્છેદ આળે આકાશની અનંત ટોચે નાની શી ખીજ ઉપર અન્યોન્ય આલોગન લઇને રમી જતા હશે. ત્યાં એને કોઇ સંસાર-વ્યવહાર અટકાવી શકશે નહિ !

નાંદીવેલો પાછળ રહી ભય છે, એ શિખર પરની આકૃતિ-‘અમર આલોગન’ની કથા માંહેલી પ્રેમિકા ‘કુંવર્ય’ની એ વાસના-પૂતળી પણ વાતાવરણમાં વિલીન થઇ ભય છે, અને કાનમાં બાજે કોઇ સંસારી ડહાપણનો શિક્ષા-સ્વર ગુંજે છે કે,

“ઓ નાદાન ! ગરનું પાણી લાગ્યું કે શું ?”

(૫)

માંગડો ડુંગર

નાંદીવેલાની લાંબી લાંબી પહાડ-સેનાને એતાં નજીકે આંખો ધરાતી જ નથી. નવા નવા આકારો ધરીને ડુંગર-માળા નજરખંદી કરી રહી છે. ધડી વાર એ સૈન્ય લાગે છે, તો ધડી પછી એગીઓની જમાત બની જાય છે : કોઈ જટાધારી તો કોઈ મુંડીઆ; કોઈ લીલી કફનીવાળા ફફીરો તો કોઈ દિગ્ગજર સાધુઓ : એવી માનસિક રમતો રમતાં રમતાં એ ગિરિ-મંડળનો છેલ્લો ડુંગર 'માંગડો' આવી પહોંચ્યો. એની ઉંચી ટાચે રાજપૂત પ્રેમિક માંગડા વાળાની અને એની સહચરી વલ્લિક-કન્યા પદ્માવતીની ખાંભીઓ ફલી છે. યાદ આવે છે ? 'ભૂત રૂવે ભેંકાર'ની પ્રેમકથા માંહેલો માંગડો યાદ આવે છે ?

ઘોડો ઘોડાને ઘાટ, અસવારે ઉછેા નહિ !
(જેતુ) બાલુ' ભરે આકાશ, મીટે બાળ્યો માંગડો

એવો એ વીર રાજપૂત, ધૂમશી નગરમાં મામાને ઘેર
મહેમાન થઈ રહેલો : આહરા બાયલ નામના કાઠીએ
ધૂમશીનાં જા-વેન વાજ્યાં : માંગડો સહુની મોખરે જઈ બાણ
વડલા નીચે એ જાયના ચોરને ભેટ્યો : આશામર્થો અંત-
રિયાળ મુવો : અસહુમતિ પામીને પ્રેતના અવતારમાં ગયો :
પાછળ જૂરતી પ્રતધારિણી પદ્માવતીએ પોતાનું 'નહુ' લઈ
નાકબૂલ કરીને અટવીમાં એ ભૂત પતિ સાથે

વડલા તારી વરાળ, પાને પાને પરજળી
(હું) કયાં કપાતું જાળ, (મને) ભડકા વાલા ભૂતના

એવા સળગતા પ્રેત-પ્રદેશમાં કારમો સંસાર માંડ્યો. અને

સૌ શેતો સંસાર, (એને) પાંપણીએ પાણી પડે
(પણ) ભૂત રૂવે લોંકાર, (એને) લોચનીએ લોહી ભરે

એવી રૂધિરની અશુધારા એણે એ પ્રેતદેહી પતિના
આલેથી લૂછ્યા કરી.

પરંતુ એની ખાંભીએ આ કુંગરા પર શા માટે ?
એટલા માટે કે આંહી એણે રહેકાણુ રાખેલું હતું. પોતાના
મામ ધાંતરવડ ઉપર એની મમતા રહી ગયેલી, તેથી આંહી
કુંગરાની ટાંચેથી રાજ રાત પડતાં એને પાંચ ગાંઠના પલ્લા
ઉપર ધાંતરવડ ગામના જીભૂકતા હીવા દેખાતા અને એ

દેખીને માંગડાને સુખ કપજવું. એ વિકરાળ નિર્જનતામાં,
નનની વેણી પરથી સંખ્યાને સમે ઠેકડો મારીને નીચે
ઉતરી જનારી, અને પછી એકલવામી, ભયભીત, ઉચ્ચ પ્રીતિના
તાપમાં તપતી તરણ પદ્માવતીએ જે દિવસે અદૃશ્ય માંગડા
વાળાને

ઉંચે સળગ્યો આભ, નાચે ધરતીના ધડા
ઓલવવાને આવ, વેલો ધાંતવડા ધણી

એવા ઘોર અવાજ દીધા હશે, તે દિવસે અટવી અને
કુંઝરમાળ કેવી દારમી ચીસ પાડી કાંપી હતી હશે ! ‘માંગ-
ડા’ની કથા માંહેલા દુહામાં ભરેલો વિલાપ મને બીજી કોઈ
સોરઠી કવિતામાં નથી દેખાયો. એ દુહાઓની બાંધણી
સહુથી વધુ ભાવવાહક દીસે છે. ફરી ફરી બોલતાં ત્વિ
યતી જ નથી. બસે કે કોઈ અત્યંત જલદ વાસનાના એ
પ્રેત-સ્વરો છે.

વાઘેર ખહારવટીયો

પાસે જ વહે છે માલલુ નદી. માલલુને સામે કાંઠે ગાય-
કવાડ સરકારનું કંટળા નામનું ગામ છે. એ ગામમાં એકસો
વર્ષની ઉમરનો એક હનુમ હજી જીવે છે. કોઈ ખડેરા-
માંથી પસાર થતા પવનના ગમગીન, અરપણ સૂસવાટાની
માફક એ બુઝર્ગની પડી ખજબણી ગયેલી દેહશક્તિઓમાંથી

૮૦ વર્ષ પૂર્વેનો રમરણ-સ્વર સંભળાયો કે “ મૂળ માણેક નામનો પ્રખ્યાત વાદ્યે બહારવટીયો પોતાની દુકડી સાથે સાત દિવસ સુધી આ માંગડાના ડુંગર પર પડાવ નાખી રહ્યો હતો અને એણે પોતાના કાકા જેઠા માણેકનું કારજ પણ આંહી જ ક્યું હતું. મારી ઉમ્મર તે દિવસે ૧૦-૧૨ વર્ષની હતી : હું એ બહારવટીયાને માટે રોજ બે વાર શેઠા કપાડીને ડુંગર પર પહોંચાડવા જતો : એનું રૂપ મને માલ છે : માથા પર લાંબા વાળનો ચોટલો, મોં પર ધાટા કાતરા, અને જબ્બર ધાટીનું શરીર હતું : બહારવટીયો બહુ જ થોડું બોલતો : છાનોમાનો બેસી રહેતો. રોજ સવારે એનો એક સીટી બે ખંભે બે મરાક લઇને, હાથમાં બંદૂક સોતો, માલજીનું પાણી ભરવા ઉતરતો, અને એ બન્ને મરાકો ભરીને બેઘડક પાછો બધા ભેટા તેમ ડુંગરા પર ચડી જતો.”

ગિરની ભેંસો

કંઠાળા ગામના રામ નોળ નામના એક આહિર ગીરા-સીઆને ઘર ખરખરી નામી ભેંસોનું આખું ખાડું ભેવા મળ્યું. ગિરના માટેલા સાવજોની સામે સંચામ માંડનારી જે ભેંસો વિશે સાંભળેલું તે ત્યાં નજરે નેહ. એની કેટલી કેટલી નૂહી સાખો પડી છે, તેનું એક રમૂજબધું તેમજ ભેંસોની ખરી મહત્તાના વર્ણનવાળું ચારણી ગીત પણ રચાઈ ગયું

કે. અને ભેરી-નાદે ગાજતા ગળાવાળા એક ખાશાટજીએ
આખાદ રીને એ વર્ણન કરી બતાવ્યું : કવિ કહે છે કે

[ગીત-મગડું]

ગજાં નામ ફૂંદી તણાં નામણું, ગોટકયું,
નેત્રમું, નાનકયું, શીંગ નમણાં;
ગીણુલું, ભૂતડું, ભોજ, છોગાળિયું,
બીનડું, હાથણી ગળાં બમણાં,

[કુદી બેસોનાં નામે ગળી બતાવું : નામડી, ગોટકી,
નેત્રમ, નાનકી, નમણાં શીંગવાળી ગીણડી, ભૂતડી, છોગાળી,
બીનડી : કે જેનાં પરિમાણ હાથણી જેવાં છે.]

બીલીયું, ખાવડયું, બાઘડું, ભૂરીયું,
પુતળું ઢીંગણું નામ પ્રાણ;
ભગરીયું, વેગડયું, વાલચ્યું, ભાલચ્યું,
રાણ ખાડુ તણાં નાણ રાણ.

કંઠાજતા નહિ. હજી થોડાં નામ બાકી છે :

દડમું, મીણુલું, હોડકું, દડકલું
ગેલીયું, મુંગલું, રૂપ ગણીએ;
સાંઢીયું, ખાપડયું, પ્રાપ ને સાકરું,
પાદ ગાડદ તણાં કેમ ગણીએ !

અને પછી તો ભેસોનાં રૂપ રૂપનાં ભક્તતાં વર્ણન છુટે
છે: સાંમળતાં તો કાઠ ભેંસથેલા કાઠી ચારણના કેડીયાની
કસો તુટવા લાગે ।

ઓપતાં કાળીયુ' શીંગ આંટાળીયુ'

ભાળીયુ' પીંગલાં આઉ ભારે;

ધડા મચરાળીયુ' કુંગરા ઢાળીયુ'

હાલીયુ' માળીયુ' ખડાં હારે.

[કાળા રંગે ઓપતી, આંટાળાં શીંગે શોભતી, વજનદાર
પીંગલાં આઉ વાળી એ ભેંસો કુંગરા તરફ ખીલોમાં પોતાની
ખડેલી પાડીએ સાથે ચાલી.]

હાલીયુ' પારવાં પરે હેતાળીયુ'

ઝરે પરનાળીયુ' મેઘ જેવા ;

દાખતાં વીરડા જેમ દૂધાળીયુ'

મેાંધ મૂલાળીયુ' દીએ મેવા.

[પાડાંએ [ખચ્યાં] ઉપર હેત કરતી ચાલી. મેઘની ધારા
જેવી તો જેના દૂધની શેડયો ઝરે છે, અને જેના દૂધના તો
ખલ્લે વીરડા ભરાય એવી ધી માખણના મેવા દેનારી મહા-
મૂલી ભેંસો ચાલી.]

ભેંસો, ઘોડા, ઉંટ, તલવાર, ખંદુક, વગેરેનાં આવાં
વર્ણન-કાવ્યો વડે ચારણી સપ્તિત્વ આજ પણ ભરપુર

છે. ચારણ બારોડે આવ્યા બચાન કરનામાં સિદ્ધહસ્ત હોય
 છે, કેમકે દાતારો પાસેથી ભેંસ-પોડાનાં દાન લેતી વેળા
 તેઓને આવી પ્રશસ્તિઓ આવી પડે છે. એથી અધિક રસ-
 બધું ગીત એક કાંગડી નામની સાવચશૂરી ભેંસ અને
 ગિરના એક સિંહ વચ્ચેના સંગ્રામનું છે. એ કાંગડીએ
 બેરાવર સિંહને તમડયો હતો. મને એ બહાદુર ભેંસ બતા-
 વવામાં આવી. તદન સોઝી ને ગરીબડી એ પશુનારીને
 એક મને સ્મરણ થયું કે સાચી વીરતા પોતાની બડાઈ
 નથી હાંકતી ને પોતાની બહેરાત કરતી નથી નીકળતી. એ
 તો ઠંડા ચક્રમકમાં છુપાયેલા અદૃશ્ય અગ્નિ જેવી હોય છે.
 એવી ગરીબડી દેખાતી કાંગડીને તો અમારા કવિ દુલા-
 બાઈએ પોતાના ગીતમાં બારી લાડ લડાવેલ છે

(ગીત-સપાખરં)

ચીયા પવાડા અપારા એક છબસું વખાણું થોડા
 સાદૂળો ઉડીયો સિંહ કરેલા સકાર;
 વનરાજા પહાડ માથે આવીયો ગુંજતો વંકો
 અહા બાર છુકા લીયા સાખ હોં અહાર.

ગાઉતો અનેકાં ખાડુ ધણુંકી આવીયો માઠો
 બણુંકી ધણેણયો મુખે બોલીયો બરૂર;
 સણુંકી ઉડીયા ગાળા ઠણુંકી નાસે સંકા
 સણુંકી બોલીયો માટી મેખ, થા નરૂર.

ચાહુંજો સિંહ વનના પહાડ ઉપર શિકાર કરવા માટે
જાજતો જાજતો આવ્યો. અનેક ટોળાંને ત્રાસ પડાવતો એ
ધણેણાડી દહને બોલ્યો. એના કારમા સ્વરોથી ખીણો
મુંજ ઉડી. એણે ત્રાડ દહ કહ્યું કે “એ મહિષી ! હવે
મારી થાજે ! ”

મેખી કાંગડી ! તે ઘણા દિનથી હટાયો મુંને
એમ બોલી ફેર મુખે કીયા હીં અવાજ ;
વહાં ઉટકોન રોમરાય કાંગડીને વાપી
ગડાસા નાખીયા મેધ અપાઢરા ગાજ.

અપાઢની મેધ-ગજના શી ત્રાડ નાખીને કાંગડી રો
ઉતર વાળે છે :

આવડું જોર તું કુત્તા ! કીયાંસે લાવીયો આજે
ક્રોધ મારા જોયા નથી. સાંભળ્યા હે કાન ;
ભાગ એક જમે કહું કૂતરાના પુત્ર બલા !
(મેં તો) પવાડે અનેક સિંહ તણા લીયા ત્રાણ.

ડણુંકી ઉડીયો વેણુ મેખ તણાં સૂણુ ડાધો
ધોર જોર શોર કીયા ફેર કીયા ઘાવ
હડીને કાંગડે જેમ ડાણુ નાખી તીન હદાં
ખાણુ નાખી તાણુકીન ઉઠાયા હે આવ

[મહિષીનાં વચન સાંભળીને ડાઘો સિંહ ગર્જના કરી ઉઠ્યો : ઘોર અવાજ દીધો. ફરી છલંગ મારી. તે વખતે કાંગડી ભેંસે પણ ત્રણ ડગલાં પાછી હટીને સામે ત્રાડ દીધી : સામે વાણ્ય નાખીને પગ ઉઠાવ્યા.]

પૃથ્વીકા ધમાકા લાગા કાંગડો ઉઠાયા પાગા
લાગા ડાગા ફાગા સિંહ શુધ ના લગાર
દોય પ્રલેકાળ આગા કાંગડીરા રૂપ ધાગા
ધૂરસે વોમમે લાગા મહા ધુવાંધાર

[કાંગડીએ પગ ઉઠાવ્યો. ત્યાં તો ધરતી પર ધણેણાટી ખેલી. સિંહે પણ કશી શુદ્ધિ વિના સામે ડગલું લગાવ્યું. કાંગડી ભેંસનું રૂપ તો પ્રલયકારી બન્યું, અને ધૂળ ઉડવાથી આકાશમાં ધુવાંધાર બની ગયું.]

વેગળી હટી જા મેખી, નકે માર દિયાં વઘા
સૂણી ઘોમ જાળ કુંઢી અંગહી સુસાર
લોંડ ! પાછી હટું તો તો ધણીને ખોટય હીં લાગે
પાછી હટાં જીધે તો તો લાજે પરમાર

[અરે ભેંસ ! તું વેગળી હટી જા. નહિ તો તને મારી નાખીશ. સાંભળીને ભેંસને અંગે જાળ લાગી. અરે ધૂત ! તું જો પાછી હટું તો તો મારા ધણીને બટો ખેસે. યુદ્ધમાં પાછી હટું તો તો મારા માલીકલું પરમાર કુળ લાજે !

(‘નોંજ શાખા’ના આદિશ પરમાર રજપૂતોમાંથી ઉતરેલા હોવાની માન્યતા છે.)]

રૂપ વિકરાળ મારે ધણી છે હીં નોળ રાબ
હઠાળા ખાડુને એનું જોર છે હમેશ,
ખંડો રૂઠા ધણી-મારા બાલારી ધારસેં વીધે
ધાખીયાં ન કરે જોનો મૂખસેં દવેસ.

[વિકરાળ રૂપ વાળો મારો રાબ છે. અમારા જોરાવર ટાળાને એનું સદાનું જોર છે, મારો ખંડો ધણી રૂઠે તો તો બાલાની આણીએ વીધી નાખે. દુશ્મનો એનો દ્વેષ મુખોમુખ કરી શકે નહિ.]

એવા પરસ્પરના પડકાર પછી અને વચ્ચે યુધ્ધ મંડાય છે :

હઠાયા મેખીએ પાગ ગરાસા નાખતા આપે
હરીકું બગાયા ગેલી કાંગલે હઠાળ ;
રામ નોળ તણું ખાડું શામળ સરમેળ રાખે,
જંજોડે સિંહડા છેડા કુંદી કાળ જાળ !

[મહિષી કાંગલીએ હુકાર કરીને પગ હઠાવ્યો. એ હઠીલી બેસે સિંહને નસાડયો. ભાઈ રામ નોળના ખાડુને શ્યામ પ્રભુ સુરક્ષિત રાખ્યો ! અને એની કુંદી બેસો સદા સિંહને નસાડ્યો !]

ચારણી ખખનો

આમ જીવનનાં આવાં ગૌરવ-ગીત : બેસોને પણ એ અમરત્વ આપે. એમાંથી આમ્યવાસીઓનું નીરત્વ આકાર ધરે છે. ગરીબ માલધારીઓને, બલકે પશુઓને સુકાં એવાં રોમાંચકારી બિરદે બિરદાવતી એ ચારણ-સંસ્થા આજે ક્ષુદ્ર થઈ છે. અને બીજી બાજુ આવાં ગીત રચનાર તથા પ્રાચીન ઇતિહાસની ગાથાઓ કંઠે રાખનાર, હકિકતોના ખખના જેવા ચારણ રાવળો ટપોટપ મરવા લાગ્યા છે. ડોળીયા ગામના વૃદ્ધ રાવળ ગીંગા ભગતને મળું ! મળું ! કરતાં તો એણે પ્રાણ ત્યજ્યા ને એની સાથે એની આપ-રચી ઉચ્ચ કાવ્ય-ધારા પણ ગઈ. એનો ઇતિહાસ-ભંડાર પણ ગયો. સામંત રાવલ નામનો એક પુરાતની વહીવંદો પણ બાબરીઆવાડની જૂની ને બારીક માહિતી સાથે ઓ-ચીતો અદૃશ્ય થયો. નવી ઓસાદે એવા ખુશ્બો પાસેથી જૂનો વારસો મેળવી લેવાની પરવા ન કરી, અને મારા જેવાને હવે એ વાતનો સદાનો ઝિરતો કરવો રહ્યો. એવા લોકોનો ઉપયોગ આપણી કોઈ સાહિત્યકરંયાએ ન કર્યો. તો પછી ‘ફોર્બ્સ સસા’ જેવી લાખોના વહીવટ કરતી સંસ્થાનું સ્થાન ક્યાં છે ? દસ ‘રાસમાળા’ ભરી રાકાય એટલી સામગ્રીનો આવી કોઈ ‘સસા’એ લગારે ભાવ નથી પૂછ્યો. અને તો પછી ‘ચારણો ખુશામદખોર થઈ ગયા’

એવી ક્રિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ આપણને ક્યાં રહ્યો છે ! ઢુકડો શેઠલાને ખાતર પોતાની રત્ન જેવી કવિતાને ચાહે તેવા નાલાયક માણસ પર ઢોળવા જતા બુદ્ધિશાળી ચારણે ખારોટોને આત્મ-ઐશ્વર્ય અને સત્યપરતાની શેઠલી પૂરી પાડવા આજે ક્યાં કોઈ તૈયાર છે ! છતે સાધને પણ આ ચારણ-ખારોટોનું સ્થાન ક્ષુબ્ધ યતું દેખીને ઇતિહાસ-સાત્ત-શ્રીના એક મહાન વિનાશનો આપણને જતે દહાડે પસ્તાવો થશે, તે વાત વિચારતાં વિચારતાં દાઝે બળતાં આંટણું લખી જવાય છે, ભાઈ !

સાણો ડુંગર

ચારણી કાવ્યોના ધ્વંસની કથની વધુ ન લંબાવતાં હું તમને એક વધુ મોટા કાવ્યનો વિનાશ બતાવવા હવે લઈ નહું છું. શબ્દોમાં ગુથેલું નહિ, પણ પાપાણમાં કંડારેલું મહાકાવ્ય : ચારણી ગીત છંદો કરતાં ચે શતકો ન્યૂનું એ કાવ્ય : સૌરાષ્ટ્રીય તવારીખના સુચય-કાળનો એ અખોલ સક્ષી : સાણો ડુંગરનો બૌદ્ધ વિહાર : દૂર દૂરથી એ કાળા ડુંગરાની ગુફાઓ દેખાઈ, અને દિલ નાણે ઉંટ પરથી ફૂટકો મારીને મોખરે દોડવા લાગ્યું. નાની શી નદીને કાંઠે, ગિરના તમામ ડુંગરાથી નિરાળો એકલ દશામાં હબેલો એ સાણો શિહોરના ડુંગરાથી ચે નીચેરો અને નાનૂક છે. વચ્ચે વિશાળ ચોગાન છે, અને બન્ને બાજુથી નાણે કોઈ રાજમહેલની અટારીઓ ચડી છે. ગુફાઓ ! ગુફાઓ ! ન્યાં નજર કરો ત્યાં ગુફાઓ ! છેક નીચેથી તે ટોચ સુધી : સંપૂર્ણ હવા પ્રકાશ આવી શકે તેવી બાંધણીના એ ચોરડા ઉતાર્યા છે. ટેકેટકાણે ચોરડાની બાજુમાં પાણીનાં મોટાં

મેટાં ટાંકાં કોરી કાઢેલાં છે. ટાંકાંમાં ફુંગર પરનું પાણી ખાસ કોતરેલી સરવાણીઓ વાટે ચોમાસે ચાલ્યું આવતું હશે. કદિ કાંઈએ એ ટાંકાં ઉઠેચ્યાં નહિ હોય, છતાં પાણીમાં નથી ફુંગંધ કે નથી કુસ્વાદ : એ ખાત્રી અમે સ્વયં પીને કરેલી છે. એક ગુફાથી બીજી ગુફા પર ચડવા ઉતરવાનાં પગથીયાં કોરેલાં છે. સ્થંભોવાળી રૂપાળી ગુફાઓના એક સરખા, અચ્છી કારીગરીવાળા ઘાટ છે. એવી પચાસ જેટલી ગુફાઓ. અને એ બધું નક્કર કઠોર પાષાણમાંથી જ કોતરી કાઢેલું છે. બધે મીણના ફુંગરમાં કરેલી એ કામવ છે.

હેડમ્બ-મહેલ

કયા કાળમાં અને કોણે વસાવ્યું હશે આ વિલાસ ? કોણે કોરાવેલ હશે ? કાંઈ સાબીતી કે સાક્ષી નથી. શિલાલેખ નથી. કેવળ લોકવાયકા જ ચાલી રહી છે કે પાંડવોએ આ સ્થળ વસાવ્યું હશે. લોકો તો જ્યાં જ્યાં મહત્ પરિમાણે પ્રાચીનતા બાળે ત્યાં ત્યાં મહાભારતનો જ સાંધો સંધાડે. લોકો કહે છે કે આ ગિરનું જંગલ એટલે હેડમ્બ-વન : આંહી હતાં હેડમ્બા રાક્ષસીનાં રાજપાટ : એક દિવસ પાંડવો દેશવટે આંહી આવ્યા અને ભીમ અને હેડમ્બાના હસ્ત-મેળાપ થયા : પછી હેડમ્બાએ પોતાના પ્રભાવથી આખો ફુંગર માખણનો મનાવી દીધો, ને રાતોરાત પાંડ-

વોએ એ માખણની અંદર આ રાજ-પ્રાસાદની રચના કરી કાઢી : એક વિશાળ ખંડ, કે જ્યાં ચાર સ્થંભો અને ચોપાસ બાંકડા જેવી બેઠક કંડારેલ છે તેને લોકો 'શીમ-ચોરી' કહે છે, બીજા એક સ્થળને લોકો 'ગાંધારીના રાજમહેલ' કહી ઓળખાવે છે, ત્રીજા એક સભ્ય ગુફાને 'હાથી યાન' નામ આપે છે. પરંતુ લોકોની આંખો આડેથી મહા-ભારતનું પડળ અળગું કરવાની યેવના કાઠએ નથી કરી. ઐશ્વર્ય સ્થાપત્યનું ઉપરછલું જ્ઞાન લઇને જનાર મુસાફર પણ બીજા એક ખંડમાં જઇને કહી શકશે કે આ શિવલિંગ નથી, પણ સ્તૂપ છે, અથવા તો ચાર સ્થંભવાળી એ ચોખ્ખી જગ્યા કાંઈ ઐશ્વર્ય ધર્મવિધિની સાથે સંકળાયેલી છે. ખરી વાત તો એ છે કે દસ વર્ષ પહેલાં સુધી તો એ સ્થળ રેલ્વે-માર્ગથી ત્રીસ પાંત્રીસ ગાઉને અંતરે પડેલું હોવાથી કાંઈ ઇતિહાસપ્રેમીએ સાચે જ એની યાત્રા કરેલી હશે. વૉટસન જેવો સમર્થ તવારીખ-નવેશ પણ પોતાના ગેઝેટીઅરમાં આ સાણાને પાંચ પંક્તિના એક તુચ્છ ફકરાથી જ પતાવી નાખે છે:

વૉટસનનો મત

“સાણાનો હુંગર કિનારી ઉત્તરે સોળ મૈલ, વાંકીઆથી ઉત્તરે એક મૈલ, અને ડેડાણથી નૈઋત્યે દસ મૈલ ઉપર છે. હુંગરાની પાસે થઇને રૂપેણ નદી વહે છે. હુંગરાની

ખન્ને બાળુમાં બૌદ્ધ મતવાળાઓની આશરે સાઠ ગુફાઓ છે. સંભવ છે કે વલ્લભી ધ્રુવસેન પહેલાની બેન હુદાએ બૌદ્ધ મઠ સ્થાપ્યો તે આ સાણાની ગુફાઓ હશે. ગુફાઓમાં પાણીનાં ટાંકાંઓ ઘણાં છે અને કાતરકામ બહુ જ સારું છે. અહીં કંઈ લેખ નથી તે ઉપરથી એ ક્યારે થઈ તે નક્કી કરી શકાતું નથી.”

બસ આટલો જ ઉલ્લેખ છે. અને તે સિવાય કોઈએ કંઈ લખ્યું જણાતું નથી.

નધણીયાતી જગ્યા

‘વલ્લભીપુરનાં ખંડેર’ નામે ઓળખાતી સપાટ ભોંમાંથી એકાદ સિક્કો શોધવામાં રસ લેનારાઓ આ ઇતિહાસના આકૃતિમાન ઉચ્ચાર સ્વરૂપ સાણાને તપાસવા નથી ગયા હાગતા. ત્યાં સરહદ છે નુનાગદના નવાબની કે જેને ઘેર આજે ઇતિહાસનું કશું માહાત્મ્ય નથી. ખીજા બાળુ, એ હુંગરનો કબ્જો છે વાંકીયા નામના ગામના કોટીલા તાલુકા-દારોનો, કે જેને મન સાણા ઉપર બેસોને ખવરાવવા માટે બર બે બર ધાસુ ઉગ્યા સિવાય તો એની કશી મહત્તા નથી. ત્યાં જનારા પ્રવાસીઓ તો મુખ્યત્વે કરીને હોય છે માત્રધારીઓ, કે જેને ચોમાસામાં ગુફાઓની અંદર ચોતાનાં ઢોર સાથે ઓય લઇને રહેવા સિવાય એની અન્ય

કરી વધુ કીમ્મત નથી. આજે ત્યાં એ કારણે તો ચાંચડની
 ખુમ ખોલે છે. મુસાફર બહાર નીકળી એક કલાક સુધી
 પોતાના શરીર પરથી ચાંચડને જ ખંખેર્યા કરે છે. બીજા
 યાત્રાળુ એક હાથીરામ નામના બાવાજી છે, કે જેણે હંચે હંચે
 મજલે એક મોટો વિભાગ રોકી લઈ ગુફાઓ પર બારસાખ
 બારણાં ચડાવી લીધાં છે, લીંપણ ગુંપણ કરાવ્યું છે, બે ચેલા
 ને ત્રણ ત્રિશૂળ વડે કોઈ દેવી માતાની સ્થાપના કરી દીધી
 છે, યાત્રાનો મહિમા ચાલુ કર્યો છે, ટાંકાનાં પાણી વડે એક
 હંચો બગીચો પણ ઉગેરી નાખ્યો છે. છેલ્લાં સોળ વર્ષથી
 એ મુયાત્ર આદિર સાધુ સાણાની સંભાળ રાખી ત્યાં
 રમણીયતા પાયરી રહેલ છે. પરંતુ એને જોઈદ્દ ઇતિહાસનાં
 પગલાં પિછાનવાનું ક્યાંથી સૂઝે ? ત્યારે ત્રીજા પ્રવાસીઓ
 તો રહ્યા સંહારવાદી બારવડીઆ ! એવા અતિથિઓની
 મહેમાની કરતો આ સાણો પહાડ કેટલાં કેટલાં વર્ષોથી
 પોતાનું અંતઃકરણ ઉકેલવા આવનારા કોઈ ઇતિહાસપ્રેમીની
 વ્યર્થ વાટ જોતો હશે છે ! જે ઇતિહાસની તમામ રેખાઓ
 ઉકેલી શકનાર કોઈ ઇતિહાસવેત્તા ત્યાં જઈ ચડે, તો એક
 દષ્ટિપાત કરતાં જ એને ‘સાણો’ પોતાનું અંતર ઉઘાડીને કે
 કે કાળની કથાઓ કહી નાખે એવું છે.

વિનાશ

બાકી આજે તો એ વિહારના આખા ને આખા સ્થાનો,

દિવાલોના પત્થરો, પેલો સ્તંભ, નીસરણીનાં પગથીયાં, વગેરે તમામને છીપાં (ચામાચીડીયાં) કરી ખામ છે પ્રવાસીઓ. સાક્ષી પૂરે છે કે ગદ્ય કાલે અખંડ હોયેલા એ સ્થંભો આજે છીપાંના જઠરમાં હોમાઈ હોમાઈને પોણું અરધા કે પા ભાગ જેટલા વિકૃત બનીને લટકી રહ્યા છે. અને આવી જ નિરાધાર હાલત થોડાં વર્ષે ચાલુ રહેત એ બાંધણીનો બધો ઘાટધૂટ અદૃશ્ય બની જવાનો એલીફન્ટા કે કારસા કે અજન્તા જેવું કશું એ શિલ્પ સ્થા પત્ય એમાં લલે ન હોતું કે ન હોય; છતાં સોરઠ તવારીખના એક સીમા-સ્થંભની મહત્તાની તો એને ન નહિ પાડી શકાય. પરંતુ આપણે ત્યાં ઇતિહાસ-પ્રેમીએ ક્યાં છે? ચહેરી સંગ્રહસ્થાનોના શીળા ઓરડામાં બેસીને આરામથી ઇતિહાસ લખનારાઓને સાણો. ડુંગર હબ્લુ રે બળે સો ગાઉ દૂર થઈ પડે છે.

ધર્મસિંચ

આજે તો એની આસપાસ સપાટ ખેતરો છે, પણ જ્યારે એ બધાયો હશે ત્યારે તો ત્યાં ગિરની ઘેર ઝાડી જ હોવી જોઈએ. સોરઠી ઇતિહાસની એ યૌદ્ધ સમયની બહો-જલાલીમાં કાષાય વસ્ત્રધારી સાધુઓના કંઠમાંથી ઝરત ધર્મસ્તોત્રો વહે, રોજ પ્રાતઃકાળે આ પહાડી ગુફાઓ માજતી હશે. ગુફાએ ગુફાએ પીતવરણાં વસ્ત્રોની ધર્મપતાકાઓ.

અને ફરફરતી હશે. એક સામટા પાંચસો સાધુઓ ન્યારે ધ્યાન ધરીને નિર્વાણની નિગૂઢ સમસ્યાઓ ઉકેલવા બેસી જતા હશે, ત્યારે એ એકત્રિત મૈાન જગત પર શાંતિનાં ને સંયમનાં કેવાં બલવાન આંદોલનો વિસ્તારવા લાગતું હશે !

દિલમાં થાય છે કે સાણાને ફરી વાર વસાવવો જોઈએ. સાધુઓને માટે ફરી વાર ત્યાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવી જોઈએ. અને આજે ગરીબ જનતાને ભોગે પોતાની ઈદ્રિયોની લોહુપતા સંતોષતા, શહેર નગરોની સગવડો છોડવાની ના પાડતા, અને ત્યાગ સંયમના માર્ગે પરથી ચલાયમાન થઈ રહેલા ભેખધારીઓને ફરજિયાત ચાતુર્માસ રહેવા સાણામાં મોકલવા જોઈએ. સુપાત્ર અને સંસ્કારી મુનિઓએ તો પરમ તત્ત્વની શોધ માટે ત્યાં રાજપુશીથી એકાંત-વાસ કરવો ઘટે છે. ઉપર આકાશ, સન્મુખ રૂપેણો ને રૂપેરી જલ પ્રવાહ, દૂર ક્ષિતિજ પર અબોલ ડુંગરમાળ, અને ચોપાસ સળગતાં મેદાનઃ એ બધાં આજે સાચા મુમુક્ષુને કિરતારની શોધના પંથ બતાવવા જાણે આતૂર હતાં છે. સાણાનો ધીરો ધીરો ધ્વંસ દેખીને પ્રકૃતિ-માતા ત્યાં જાણે રૂદન કરે છે.

પ્રેમાલય

સાણામાંથી એક દિવસ ધર્મ વિદાય લઈ ગયેા. અને તે

પછી બહુ કોઈ લડાયક ભતિઓએ ત્યાં કિલ્લેમંદી કરી
 હોય તેવી ગઢ-રચનાની એંધાણીઓ પડી છે. ત્યાગ અને
 સમત્વના એ દેવાલય ઉપર એક દિવસ તલવાર ખંડુકોએ
 હિંસાનાં લોહી રેલાવ્યાં હશે. એ બંને ભૂમિકાઓ વટાવી
 આપણું પ્રવાસી હૃદય આ સાણા ઉપર એક ત્રીભ જ
 સંસ્કાર ઉતરતા કદ્યે છે. આખો ડુંગરો બહુ પેલા વિરહી
 રળારી પ્રેમિક રાણાના નિઃશ્વાસમાં એક દિવસ સળગતો
 હશે. પોતાની બાળાપણની સખી કોટાળી કુંવર, કેવળ
 જ્ઞાતિ-ભેદના કારણે જ પોતાના નાજ્યમાંથી ભૂંસાઈ ગઈ,
 બીજે પરણી ગઈ, રાણો એના સમાચાર લેતો લેતો પોતાની
 ભંસો ઘોળાને સાણે આવી પહોંચ્યો, અને એ જીવતા
 ભગતા પહોંડને પૂછ્યું કે

કાગા જમત હે આંગણે, ખન ખન પથારા,
 સાણા ! સાજણ ક્યાં ગયાં, મેલીને ઉતારા !

નદીને પૂછ્યું :

ચોસર જેનો ચોટલો, નાક લાતીલાં નેણુ
 રાણો પૂછે રૂપેણુને, કોઈ દીઠાં મુંળાં સેણુ

સામે પાંચ ગાઉ ઉપર નાંદીવેલામાં 'કુંવર' વસે છે,
 પણ રાણાથી કેમ જવાય ? સાણે કેસીને એતું ધ્યાન ધરણું
 જ રહ્યું. પરંતુ જીવ ન ગંધ્યો :

સાણે મન સુણું નહિ, ધુંવાસને ધડે
આવ્યું આંટો લે, રોણું મન રાણા તણું

એંસો લઇને ભટક્યો. ધુંવાસના ડુંગરમાં ગયો. પાછો
સાણામાં ને સાણામાં સમાયો.

ગોપ ગોપીના આશરે.

થોળી, થોહા, અને પ્રેમી, ત્રણેનું પ્યારું ધામ આ
સાણે : આજે એની પડતી અવસ્થામાં પણ એ બિચારો
પશુઓનું ને ગોવાળોનું રક્ષણ કરે છે. ચોમાસે ચોમાસે
આજે ત્યાં ગોવાલણીની ગોળીઓમાં મહી ધૂમતાં હશે. આષાઢ
આવણની એલીઓમાં બહેલા પહોરની ધંટીઓ પ્રમાતીઓ
ગાતી હશે, રખારીઓની સરજૂઓ સૂરજ મહારાજનાં
સ્વાગત કરતી હશે. અને આલ-ધરતીના લગ્ન-મંડપ જેવા
રૂપાળા લીલૂડા બની જતા એ ડુંગરને કોઇ અખોલ ખૂણે
ગોપ-ગોપીના નવા પ્રેમ જન્મતા હશે.

આજના યુગને લોહીચૂસક જીવન-કલહ શું આપા
સાંતિમય, મધુમય, ગોપજીવનને અવકાશ આપતો હશે ?
કે શું આ તો સાહિત્યવિલાસીની કલ્પના કેવળ વિલાસ જ
ખેલી રહી હશે ? એ પ્રશ્ન જમ ઉપર આવીને ઉભો રહે
છે અને અધરાતને ટોકારે રાત્રૂલા ગામના સ્ટેશન પર
પહોંચી, સુસવતા પવનમાં શરીર પર ધાખળો લપેટી, મને

એ યાત્રા કરાવનાર મિત્રને રામ રામ કરી એના છેલ્લા
 મોઢા સાંભળું છું કે “ભાઈ ! મોટી ગિર તો હજી બાકી
 છે ! હજી તો મોટા સાવજને એક સોદીથી તમકી મૂકનારી
 ચૌદ વયની ચારણપુત્રીઓ આપણે જોવી છે. જ્યાં ઘોડા
 પણ ન ચાલી શકે એવી અટવીમાં આયડવું બાકી છે.
 તૈયાર થઈ રહેજો !”

હજી બાકી છે ! જીવનયાત્રામાં હજી તો ઘણું પંથ
 બાકી છે. હજી તો કેવળ પ્રવેશ-દ્વાર જ દેખાયું છે. હજી
 ઘણું બાકી છે !

એ વિચાર મને ધીરે ધીરે સુવાડી દીધો.

